

**DICȚIONARUL ISTORIC
AL LEXICULUI MAGHIAR
DIN TRANSILVANIA**

**WORTGESCHICHTLICHER
THESAURUS DER
SIEBENBÜRGISCH-UNGARISCHEN
SPRACHE**

MATERIAL CULES ȘI REDACTAT DE

GESAMMELT UND REDIGIERT VON

ATTILA SZABÓ T.

VOL. I BAND

A—C



**EDITURA KRITERION VERLAG
BUCUREȘTI 1975**

ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR

ANYAGÁT GYŰJTÖTTE ÉS SZERKESZTETTE

SZABÓ T. ATTILA

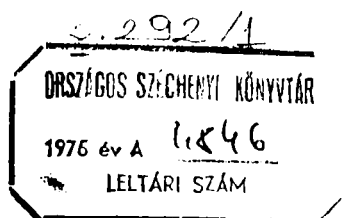
I. KÖTET

A—C



KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1975

A SZÓCIKKEKET ROMÁNUL KELEMEN BÉLA, NÉMETÜL NAGY JENŐ
ÉRTELMEZTE, SZ. CSÁTI ÉVA (EGÉSZSÉGÜGY) ÉS SZABÓ T. E. ATTILA
(BIOLÓGIA) KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL
AZ ANYAGRENDEZÉST SZABÓ T. JUDIT VÉGEZTE
LEKTORÁLTA BREBAN VASILE, EISENBURGER-SZILÁGYI MARGIT
és KISS ANDRÁS



ELŐSZÓ

A magyar szófejtő-szótörténeti kutatás ugyan Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel munkásságával már a XVIII. század második felében, illetőleg a nyomába lépő század elején megindult, erőre kapásához azonban nem volt elégséges az, hogy az Akadémia a Nyelvelmléktár, valamint más történeti források köteteinek közzétételével középmagyar kor végi és újmagyar kor eleji nyelvelmlékeinknek gazdag sorozatát bocsátotta a kutatás rendelkezésére. A magyar nyelv finnugor rokonságának tisztázása érdekében folytatott harc eldőlte után a múlt század végén a magyar nyelvtörténeti és a finnugor összehasonlító nyelvtudományi vizsgálódások előrehaladásával, már csak a szótörténeti kutatások fellendítése érdekében is, „mind szükségesebbé, s már halaszthatatlanná vált egy olyan gyűjteményes műnek a megalkotása, mely a történeti magyar nyelvnek hiteles adatokkal támogatott szókincsét magában foglalja” (NySz Előszó). A régi magyar szókincs mentől teljesebb feltárásának ilyen irányú igénye teremtette meg a magyar szótörténeti kutatásnak mindmáig nélkülözhetetlen kincsestárát, a Magyar Nyelvtörténeti Szótár három hatalmas kötetét. E szótár két szerkesztője, Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond ugyan középkori kódexeink anyagán kívül a nyelvújítás kezdő koráig feldolgozta a nyomtatott munkák szóanyagát is, a szerkesztők érdeklődési köre azonban nem terjedt, nem terjedhetett ki a levél- és kéziratárakban rejtekező végláthatatlan anyagra.

A történeti forráskiadványok múlt századi gazdag sorozata és a levéltári anyag ismerete serkentette Szamota Istvánt arra, hogy a szótörténeti vizsgálódás számára éppen a levéltárakban felhalmozódott, de eladdig a figyelem körén kívül rekedt anyagot aknázza ki és bocsássa a kutatók rendelkezésére. Szamota ilyen irányú vállalkozását korszakos jelentőségűvé tette az ó- meg a középmagyar kori szórvány- emlékek és a XVI–XVIII. századi magyar nyelvű szövegek szótörténeti szempontból való jelentőségének felismerése. A rendkívül fontos történeti lexikográfiai munka, a Magyar Oklevél-szótár — Szamota tragikusan korai halála után — Zolnai Gyula szerkesztésében páratlan értékű történeti szókincsével valóban nagy lendületet adott a magyar nyelvtörténeti és különlegesen éppen a szótörténeti kutatásnak. Csak e két nagy magyar szótörténeti kincsestár, a NySz és az OklSz megteremtése után kerülhetett sor Gombocz Zoltán és Melich János hatalmas méretűre tervezett, de — sajnos — torzóban maradt Magyar Etymologiai Szótára szófejtő-szótörténeti munkálatainak megindítására. Ugyancsak ez a két történeti szótár szolgáltatott szótörténeti adalékaival szilárd alapot minden későbbi magyar etimológiai-szótörténeti fejtegetés, valamint az ilyen jellegű összefoglaló lexikográfiai munkák: Bárczi Géza Magyar Szófejtő Szótára és A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára számára is.

A magyar szótörténeti anyaggyűjtés viszonylagos szegénysége és fogyatékságai készítették, készítetik e sorok íróját már évtizedek óta arra, hogy a gyűjtésbeli hiányok, fogyatékokkal valamelyes pótlása, kiküszöbölése céljából egy új, az eddigieknél valamivel gazdagabb szótörténeti gyűjtemény anyagának egybehordására, illetőleg az egybegyűjtött anyag közzétételére vállalkozzék.

Az ilyen irányú vállalkozásban a gyűjtőnek már eleve is bizonyos egyoldalúsággal kellett számolnia. Ugyanis egyrészt a munkahelyhez kötöttség térbeli lehetőségei, másrészt meg a szótörténeti kutatás nyelvföldrajzi igényei területi korlátokat állítottak az ilyen célkitűzés megvalósításában forgolódo elé. Éppen azért e sorok írója csak arra vállalkozhatott, arra kényszerült vállalkozni, hogy a számára

elérhető erdélyi keletkezésű levéltári anyag földrajzi korlátainak tekintetbe vételével vonja meg a szótörténeti érdeklődés területi határait. Így született meg előbb egy erdélyi magyar oklevél-szótár, majd végleges formájában az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (SzT) terve.

Jóllehet a szinte félévszázada indult tervmunka végzésére e sorok írója magában vállalkozott, a kutatás rendjén tapasztalt őszinte segítőkészségről legalább futólag tanúbizonyságot kell tennie. Kegyeletes hálával tartozik elsősorban is a felejtethetlen Mester, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára egykori vezetője, Kelemen Lajos múzeumi és levéltári főigazgató emlékének. A levéltári kutatás bővületét a Mester ismertette meg vele, és a múzeumi levéltár rengetegében a halálosan súlyos betegség kezdetéig tájékoztatásával mindenkor Ő segítette. Köszönettel adózik e sorok írója a kolozsvári Akadémiai és az Állami Levéltár vezetőinek a kutatás engedélyezéséért, valamint e két intézmény tudományos személyzetének azért a fáradhatatlan segítőkészségért, amely a kutató-gyűjtő és ellenőrző munka rendjén rendkívüli mértékben megkönnyítette a terv valóra váltásán fáradozó kutatónak és szerkesztőnek minél gazdagabb, mentől megbízhatóbb anyag feltárására irányuló igyekezetét. Ugyancsak hálával gondol a szerkesztő az Országos Levéltár, valamint az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtő-levéltára vezetőire a kutatásban nyújtott előzékeny támogatásért.

Most, mikor a Szótörténeti Tár I. kötete útnak indításával a csaknem félszázados kutatómunka rendjén alakulató terv valóra válása végre kezdetét veszi, a tervezgetőnek hálás elismeréssel kell adóznia a Kriterion Könyvkiadó vezetőségének és elsősorban igazgatójának, Domokos Gézának, hogy a vállalkozás tudományos jelentőségét felismerve e szótörténeti adattár közzétételének nem csekély gondjátérhét magára vállalta. Talán a Kiadó a szerkesztővel együtt nem csatlakozik meg abban a hiedelmében, hogy ez a Tár három nyelvű értelmezéseivel — hiányai és fogyatékoságai ellenére — a továbbiakban használható kézikönyve lesz nemcsak a magyar nyelvtörténet művelőinek, hanem az erdélyi művelődéstörténet sok-sok kérdése iránt érdeklődő magyar kutatók mellett a román és a szász történeti jellegű kutatások munkásainak is.

Kolozsvár, 1972 júniusában

CUVÎNT ÎNAINTE

Cercetările etimologice și de lexicologie istorică maghiară debutează încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de la începutul celui de al XIX-lea, prin activitatea lui János Sajnovics și Sámuel Gyarmathi. Publicînd cunoscutul tezaur al monumentelor de limbă (Nyelvelmléktár), Academia maghiară a pus la dispoziția cercetătorilor o bogată serie de monumente de limbă datînd de pe la sfîrșitul epocii medii și începutul epocii noi a limbii maghiare. Pentru intensificarea activității de cercetare nu era însă suficient doar acest lucru. Către sfîrșitul secolului trecut, după încheierea discuțiilor purtate în vederea clarificării originii fino-ugrice a limbii maghiare și odată cu progresele înregistrate de știința istoriei limbii maghiare și de lingvistica comparativă fino-ugrică, necesitatea întocmirii „unei culegeri care să cuprindă lexicul limbii maghiare din trecut, bazată pe date autentice” s-a pus cu multă acuitate (Prefață la Nyelvtörténeti Szótár — NySz). Din această necesitate de a scoate la iveală cît mai complet posibil lexicul vechi al limbii maghiare, a luat naștere dicționarul istoric al limbii maghiare (NySz) în trei volume mari, lucrare indispensabilă pentru studiul istoric al lexicului maghiar. Acest dicționar, redactat de Gábor Szarvas și Zsigmond Simonyi, conține materialul lexical al codicelor medievale și al tipăriturilor editate pînă la începutul epocii de înnoire a limbii, dar interesul redactorilor nu s-a extins — și nici nu era posibil acest lucru — asupra materialului lexical infinit de bogat aflat în ascunzătorile arhivelor și ale colecțiilor de manuscrise.

În secolul trecut a fost editată o bogată serie de izvoare istorice. Cunoașterea acestora precum și a materialului ce zăcea în arhive l-au îndemnat pe István Szamota să exploateze și să pună la dispoziția cercetărilor de lexicologie istorică materialul extrem de bogat dar rămas complet nevalorificat al arhivelor. Acțiunea întreprinsă în acest sens de Szamota dobîndește o importanță epocală prin faptul că autorul și-a dat seama de însemnătatea pe care o reprezintă pentru lexicologia istorică fragmentele de limbă din epoca medie a limbii maghiare și textele din secolele XVI—XVIII. Dicționarul lexicului arhivelor (Magyar Oklevél-szótár — OklSz), lucrare de lexicografie istorică de o excepțională importanță, începută de Szamota și redactată, după moartea timpurie a acestuia, de Gyula Zolnai, a dat, într-adevăr, prin materialul său deosebit de valoros, un mare impuls cercetărilor de istorie a limbii și în special celor de lexicologie istorică. Numai după întocmirea celor două mari culegeri de lexicologie (NySz și OklSz) s-au putut începe de către Zoltán Gombocz și János Melich lucrările de elaborare a dicționarului etimologic maghiar (Magyar Etymologiai Szótár), operă de proporții uriașe, dar rămasă, din nefericire, neterminată. Tot aceste două dicționare istorice constituie, prin datele cuprinse în ele, baza solidă a tuturor lucrărilor etimologice și lexicologice cu caracter istoric, după cum ele sînt și baza de plecare pentru lucrările lexicografice maghiare de sinteză, ca dicționarul etimologic maghiar (Magyar Szófejtő Szótár) al lui Géza Bárczi și dicționarul istoric-etimologic al limbii maghiare (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára).

Caracterul relativ sărac și deficitar al materialului lexical istoric maghiar adunat l-a îndemnat pe autorul acestor rînduri acum cîteva decenii (și-l impulsionează și azi) să întreprindă acțiunea de adunare și de publicare a unui material care să completeze golurile și să elimine parțial deficiențele culegerilor anterioare.

În munca de elaborare a dicționarului său, autorul și-a asumat riscul unei unilateralități, în sensul că sarcinile locului de muncă și limitele geografice ale materialului de arhivă i-au impus o limitare a cercetărilor. Iată motivul pentru care

prezenta culegere de lexicologie istorică se bazează pe materialul arhivistic de proveniență transilvăneană. Autorul nu s-a putut angaja la mai mult. S-a născut astfel planul unui dicționar al lexicului documentelor maghiare de arhivă din Transilvania, apoi, într-o formă definitivă, proiectul dicționarului istoric al limbii maghiare din Transilvania (Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár — SzT).

Deși dicționarul este opera unui singur om, adunarea materialului și redactarea lucrării fiind făcute de semnatarii acestor rînduri, mă simt obligat să menționez, măcar pe scurt, ajutorul sincer și neprecupețit de care m-am bucurat în cursul acestei munci. Înainte de toate, îmi exprim pioasa recunoștință față de neuitatul conducător al Arhivei Muzeului Național din Transilvania, director de muzeu și de arhivă, Lajos Kelemen. Dînsul a fost acela care m-a făcut să simt farmecul cercetării de arhivă, acela care, pînă la începutul bolii necruțătoare care l-a smuls din mijlocul nostru, m-a ajutat în permanență să mă orientez în imensitatea materialului găzduit de arhivele muzeului. Îmi exprim profunda gratitudine față de conducătorii Arhivei Academiei și ai Arhivelor Statului care mi-au acordat permisiunea de a-mi desfășura investigațiile, precum și față de personalul științific al acestor două instituții pentru ajutorul lor permanent și deosebit de prețios. În cursul muncii de cercetare, de adunare și de verificare a materialului, acești oameni inimoși au ușurat într-o măsură considerabilă ostenele mele de a dezgropa un material cît mai bogat și autentic. De asemenea, îmi amintesc cu multă recunoștință de conducerea arhivei Országos Levéltár și de conducătorii Arhivei Bisericii Reformate, pentru atenția de care au dat dovadă și pentru sprijinul pe care mi l-au acordat.

Acum, cînd prin publicarea primului volum al dicționarului începe să se realizeze un plan nutrit de multe decenii, înfiripat și cristalizat încetul cu încetul, în cursul unei activități de cercetare de aproape o jumătate de veac, trebuie să-mi exprim sentimentul de mulțumire și recunoștință față de conducerea editurii Kriterion și în primul rînd față de directorul ei, Géza Domokos, care, înțelegînd însemnătatea științifică a acțiunii întreprinse, și-a asumat, sarcina deloc ușoară a publicării acestei culegeri de lexicologie istorică. Poate că Editura și redactorul nu se vor înșela în speranța lor sinceră că dicționarul — cu toate lipsurile și deficiențele sale — va deveni prin explicațiile date în trei limbi o lucrare utilă nu numai pentru cercetătorii istoriei limbii maghiare, ci și pentru oamenii de știință români și germani, pentru toți aceia care, făcînd investigații istorice, se interesează de multiplele probleme ale istoriei culturii din Transilvania.

VORWORT

Die ungarische etymologisch-wortgeschichtliche Forschung hat zwar mit der Tätigkeit von János Sajnovics und Sámuel Gyarmathi bereits in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts bzw. am Anfang des darauffolgenden Jahrhunderts ihren Anfang genommen, doch war es für ihre Weiterentwicklung nicht ausreichend, daß die Akademie mit der Veröffentlichung der Bände des Nyelvemléktár (Thesaurus der ungarischen Sprachdenkmäler) sowie mit derjenigen anderer geschichtlicher Quellen die reiche Fundgrube der Sprachdenkmäler vom Ende der mittelungarischen und dem Anfang der neuungarischen Zeit der Forschung zur Verfügung stellte.

Nach der Entscheidung des Sprachkampfes, geführt um die Klärung der finnisch-ugrischen Verwandtschaft der ungarischen Sprache, ist am Ende des vorigen Jahrhunderts mit dem Fortschreiten der ungarischen sprachgeschichtlichen und vergleichenden finnisch-ugrischen sprachwissenschaftlichen Forschungen „... die Schaffung eines solchen Sammelwerks, das den durch authentische Angaben belegten Wortschatz der geschichtlichen ungarischen Sprache enthält, immer notwendiger und bereits unaufschiebbar geworden“ (NySz. Vorwort). Diesem Anspruch auf möglichst vollständige Erschließung des alten ungarischen Wortschatzes wurden die drei umfangreichen Bände des Magyar Nyelvtörténeti Szótár (Sprachgeschichtliches Wörterbuch der ungarischen Sprache), die bis heute unentbehrliche Schatzkammer der ungarischen wortgeschichtlichen Forschung geschaffen. Die zwei Verfasser, Gábor Szarvas und Zsigmond Simonyi, haben zwar außer dem Material der mittelalterlichen Codices auch das Wortmaterial der im Druck erschienenen Werke bis zum Anfang der Periode der Spracherneuerung bearbeitet, aber ihre Bemühungen erstreckten sich nicht und konnten sich nicht auf das verborgene, unübersehbare Material der Archive erstrecken.

Die Vielzahl der geschichtlichen Quellensammlungen des vorigen Jahrhunderts und die Kenntnis des archivarischen Materials haben István Szamota angeregt, die für die wortgeschichtliche Forschung gerade in den Archiven angehäuften, aber bis dahin unberücksichtigten Materialien auszuschöpfen und den Forschern zugänglich zu machen. Szamotas Initiative war von besonders hervorragender Bedeutung, weil er die wortgeschichtliche Wichtigkeit der Sprachdenkmäler der alt- und mittelungarischen Sprachperiode und die der ungarischen Texte aus dem 16—18. Jahrhundert erkannt hatte. Sein außerordentlich wichtiges geschichtlich-lexikographisches Werk, das Magyar Oklevél-szótár (Ungarisches Urkundenwörterbuch — OklSz.), das nach dem tragisch frühen Tod Szamotas von Gyula Zolnai redigiert wurde, bedingte durch seinen geschichtlichen Wortschatz von unübertroffenem Wert tatsächlich einen großen Aufschwung der ungarischen sprachgeschichtlichen und vor allem der geschichtlichen Wortforschung. Erst nach dem Zustandekommen dieser beiden Thesauri der ungarischen Wortgeschichte, dem des NySz. und dem des OklSz., konnte man an den Beginn der großangelegten, leider unvollendet gebliebenen etymologisch-wortgeschichtlichen Arbeiten des Magyar Etymologiai Szótár (Ungarisches etymologisches Wörterbuch — EtSz.) von Zoltán Gombocz und János Melich denken. Diese zwei Wörterbücher haben gleichfalls mit ihren wortgeschichtlichen Angaben für alle späteren ungarischen etymologisch-wortgeschichtlichen Erläuterungen sowie für lexikographische Werke zusammenfassenden Charakters, wie das Magyar Szófejtő Szótár (Ungarisches etymologisches Wörterbuch — SzófSz.) von Géza Bárczi

und A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Geschichtliches-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache — TESz.) eine feste Grundlage geschaffen.

Die verhältnismäßig dürftige, nicht ausreichende ungarische wortgeschichtliche Sammeltätigkeit veranlaßte den Schreiber dieser Zeilen schon seit Jahrzehnten, das Wortmaterial zu einer etwas reicheren Sammlung als die bisher vorhandenen wortgeschichtlichen Sammlungen zusammenzutragen und mit ihrer Veröffentlichung zu beginnen, um dadurch die Mängel und Unvollkommenheiten der bisherigen Arbeiten in gewissem Maße zu beseitigen.

Bei einem solchen Unterfangen mußte der Sammler von vornherein mit bestimmten Einseitigkeiten rechnen. Die räumliche Gebundenheit des Verfassers an die Arbeitsstelle einerseits, die sprachgeographischen Ansprüche der wortgeschichtlichen Forschung andererseits erschwerten die Verwirklichung eines solchen Vorhabens. Eben deshalb war der Verfasser gehalten, die territorialen Grenzen seiner wortgeschichtlichen Untersuchungen mit Rücksichtnahme auf die geographischen Schranken der von ihm erfaßbaren archivaren Materialien siebenbürgischer Herkunft abzustecken. So ist zunächst der Plan eines siebenbürgisch-ungarischen Urkundenwörterbuches, dann in seiner endgültigen Form der des Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Wortgeschichtlicher Thesaurus der siebenbürgisch-ungarischen Sprache — SzT) zustande gekommen.

Obwohl die Ausführung dieser fast seit einem halben Jahrhundert begonnenen Planarbeit von dem Schreiber dieser Zeilen allein unternommen wurde, sollte von der in der Forschung erwiesenen aufrichtigen Hilfsbereitschaft mindestens überhin Zeugnis abgelegt werden. Mit ehrfurchtsvoller Dankbarkeit ist er in erster Reihe dem Andenken seines unvergeßlichen Meisters, des Generaldirektors des Museums und des Archivs, Lajos Kelemen, ehemaliger Leiter des Archivs des Siebenbürgischen National-Museums verpflichtet. Er, der Meister hat ihm den Zauber der archivaren Forschung bekannt gemacht und bot ihm bis zum Beginn der tödlichen Krankheit fortwährend seine Informationen in der Unmenge des Museumarchivs an. Seine Dankesworte bringt der Schreiber dieser Zeilen den Leitern des Archivs der Akademie und den des Staatsarchivs für die Genehmigung der Materialsammlung sowie dem wissenschaftlichen Personal deren für die unermüdliche Hilfsbereitschaft entgegen, mit der es seine Bemühungen in der Sammel-, Forschungs- und Kontrollarbeiten zur Aufdeckung eines reichen und zuversichtlichen Materials in außerordentlichem Maße erleichtert hatte. Gleichfalls denkt der Redakteur mit Dankbarkeit an die Leiter des Nationalarchivs sowie an die des Sammel-Archivs des Siebenbürgischen Reformierten Kirchendistrikts für die in der Sammelarbeit ihm gebotene zuvorkommende Unterstützung.

Die Herausgabe des I. Bandes — sichtbare Verwirklichung des Vorhabens — nimmt der Verfasser zum Anlaß, der Leitung des Kriterion-Verlags und vor allem dessen derzeitigem Direktor, Géza Domokos, der die Bedeutung der Unternehmung erkannt und die nicht geringe Sorge und Last der Veröffentlichung des wortgeschichtlichen Thesaurus auf sich genommen hat, seinen größten Dank auszusprechen.

Hoffentlich werden der Verlag und der Redakteur in ihrer Vorstellung nicht getäuscht werden, daß dieser Thesaurus mit seinen dreisprachigen Erläuterungen — trotz seiner Mängel und Unvollkommenheiten — künftig nicht nur für die Forscher der ungarischen Wortgeschichte, sondern auch für die sich für so viele Fragen der siebenbürgischen Kulturgeschichte interessierenden ungarischen Forscher und auch für die mit den rumänischen und deutschen (sächsischen) Untersuchungen geschichtlichen Charakters befaßten Wissenschaftler ein brauchbares Handbuch sein wird.

TÁJÉKOZTATÓ

1. A TÁR TÖRTÉNETE

Nem elméleti meggondolás eredményeképpen és nem is hirtelenjében született meg egy erdélyi szó-történeti tár megteremtésének gondolata. A más irányú, főként helynévtörténeti célkitűzésű levéltári kutatás mindennapos gyakorlatában észrevétlenül alakulgatott, csaknem két évtizedig érelődött és ért végül is elodázhatatlan feladattá az a terv, hogy a levéltári munka során forgatott gazdag és színes anyagból a helynévtörténeti adatok mellett a kutató jegyezzen ki minden más, elsősorban a nyelvtörténeti vizsgálódás szempontjából jelentősnek látszó adalékot. Hogy az OklSz példamutatása után is a levéltárakban rejtekező végláthatatlan forrásanyagot milyen csekély mértékben aknázza ki eddig a magyar nyelvtörténeti kutatóknak — egy századon át — eléggé népes csapata, azt nemcsak a levéltári anyag arányait ismerő tudja, de több-kevesebb bizonyossággal sejtethi, sejtí is a nyelvtörténeti kutatásban forgolódo minden kutató. Annak idején már Zolnai Gyula az OklSz előszavában rá is mutatott arra, hogy bár a Szamota István gyűjtötte anyagból neki szerkesztés céljából átadott kijegyzések száma ezrekre megy, mégis mindez „csak parányi csöpp a levéltárainkban lappangó adatok tengeréből, amelynek kimerítéséhez, nem egy, de száz Szamotának nem rövid ifjúsága, de hosszú élete volna szükséges” (OklSz V. 1.).

Hogy a gyűjtőmunka kezdeti szakaszában a most közzeendő Tár anyagának gyűjtője egyáltalán nem tudta függetleníteni magát az OklSz-ban előtte álló mintától, azt már a tervezett lexikográfiai munkának első címváltozata, az Erdélyi Magyar Oklevél-szótár cím is bizonyítja. Mikor azonban a szerkesztő a hatalmas cédulaanyag rendezéséhez, illetőleg rendeztetéséhez kezdett, az ábécé egyes betűire, majd a szóegyekre szétosztott anyagból az egyes betűkre eső cédulák számának hozzávetőleges megállapításakor meg kellett győződnie arról, hogy a tervbe vett munkát már a rendelkezésre álló adalékok arányai miatt sem lehet az OklSz pusztá pótlékának tekinteni, hiszen emennek kb. félszázezer adalékot magában foglaló anyagával szemben a Tár szerkesztőjének a szerkesztés megkezdésekor — kerek számban beszélve — körülbelül egymillió szótári adat állott rendelkezésére. E — végeredményben mennyiségi — meggondolás mellett a Tár számára egybegyűjtött anyagnak jelentős részben másnemű jellege is arra készítette a szerkesztőt, hogy szótárának az NySz-tól és az OklSz-tól független voltát az új: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár címmel fejezze ki.

Ilyen előzmények után a szerkesztő 1966 januárjában egymagában fogott hozzá a szerkesztéshez. A hatalmas cédulatömeggel való hat évi küszködés után 1972 elején fejezte be az I. kötet szerkesztését, és 1972 júniusában végzett a gépelés nyomdára való előkészítésének rendkívül fáradtságos munkájával. A Kiadóhoz a teljes kézirat első formájában ugyanez év júliusában került. Mivel azonban nyomdai műszaki okokból 1973 folyamán sort kellett keríteni a kézirat újragépeltetésére, e munkát megkezdése előtt — a már jó részében megszerkesztett II. kötet szerkesztésbeli tanulságait hasznosítva — e sorok írója az I. kötet szócikkeit jelentős mértékben átdolgozta, illetőleg újabb adatgyűjtése adalékainak felhasználásával tetemesen meg bővítette. A véglegesített kézirat ilyenformán csak 1973 végére kezdhette meg a megjelenés felé vezető utat.

2. A TÁR RENDELTETÉSE

Bármennyire jogosan értékeli is nagyra a nyelvtörténet mai munkása a történeti magyar szókincs két nagy tárházát, az NySz-t és az OklSz-t, forgatásukkor a kutatónak mindegyre olyan hiányokat, egyoldalúságokat kell bennük felfedeznie, amelyek gátolják a munkában. Az NySz ó- és középmagyar kori anyagában ugyan kézirat forrásokra (kódexekre, szójegyzékekre stb.) támaszkodott, újmagyar kori adalékait a szerkesztők azonban szinte kizárólagosan irodalmi művekből gyűjtették egybe. A gyűjtés alapjául felhasznált anyagnak régebbi, Mohács előtti része túlnyomóan latinból való fordítás, egyoldalúan a vallásos élettel kapcsolatos szókincssel. Az újmagyar kori anyag az irodalom elvilágiasodásával már jóval többszínű szókincset foglal magába, de itt meg az írói nyelvhasználat tudatossága, nyelvála-

kító-szóteremtő igényessége távolítja el a szótár anyagát a kor köznap nyelvsvizsgálatától, a beszélt, igényesebb vagy kevésbé igényes köznyelvtől és még inkább a tájnyelv körétől. A jórészt levéltári darabokból egybeszerkesztett OklSz anyagában már jóval színesebb, de az NySz-énél jóval szerényebb anyaga csak részben pótolhatja emennek felemlegetett hiányait. Mindemellett nem hallgatható el az a hiány, illetőleg egyoldalúság sem, hogy mindkét történeti szótárunk a múltbeli nyelvi valóság tükröztetésében purista szellemű anyaggyűjtésével már eleve kizárta az egykori közhasználatú szóanyag teljes egészében való bemutatásának lehetőségét. Milyen egyoldalú megvilágításba kerül pedig az idegen és a jövevényszavak élete, ha ezeket a rendelkezésre álló történeti szótáraknak „purista” szellemű anyaggyűjtéssel egybeszerkesztett, hiányos szókészlete alapján vizsgáljuk, és viszont mennyivel sokszínűbben, életszerűbben jelentkeznek az egyes szavakkal kapcsolatos kérdések, ha a purizmus szempontját félretéve minden kor szókészletét a maga teljességében szemléljük! Végül, de nem utolsósorban az NySz-ben az egyes adalékok időbeli és mindkét szótárban a szóföldrajzi rögzítésnek hiánya gátolja a szótörténeti kérdésekben bajoskodót a modern szellemű vizsgálódásban.

Ilyen és másféle hiányok, egyoldalúságok láttán e Tár szerkesztője szótörténeti adatgyűjtését úgy irányította, hogy a szerkesztendő Tár éppen a magyar szótörténeti adatgyűjtésnek itt említett és nem említett hiányait, egyoldalúságait pótolja, egészítse ki.

A Tár anyagának egybegyűjtője és az anyag szerkesztője ilyenformán arra törekedett és törekszik a továbbiakban is, hogy e szótári munkában a nyelvet úgyszólván életet közelségében, mindennapos kavargásában, lendületes mozgásában, változásában mutassa be. A most közzeendő Tár lapjait forgató tehát az alapszókincsbe tartozó szókincsreteg mellett ott találja a halódóban lévő régít, az éppen születő és hamarosan elvetéldő vagy megéldő, erőtlő duzzadó újat is sokszor gazdag, néha-néha azonban szegényes adatolásban. Az adatolási gazdagság és a szegénység emlegetése éppen itt azért alkalmasság, mert hiszen legtöbbször már maga az adatbőség, illetőleg az adatolási fukarság mutatja egy-egy szónak a történeti szókincsben elfoglalt helyét, benne játszott szerepét.

Nem egyoldalúan csak nyelvtudományi célkitűzéssel, illetőleg rendeltetéssel készül ez a Tár, habár — az erdélyi magyar írásbeliségen belül maradván — elsősorban az erdélyi magyar nyelv szókincsanyagának életére, a szavak alakjára, jelentésbeli, mondattani, sőt stilisztikai viselkedésére nézve igyekszik mentől több, mennél megbízhatóbb adalékokat szolgáltatni. A nyelvtudomány érdeklődési körén túl azonban történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára, amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket. Különösen figyelemre méltó nyelvi és szakismereti anyagot szolgáltat a Tár a történettudomány, valamint a történeti néprajz művelői számára.

A szigorúan szaktudományi érdekeken túl még legalább két vonatkozásban jelenthet e szótár megjelése segítséget: a levéltári kutató és a szókincs, a nyelv gazdagítására törekvő író számára. Ami az első vonatkozást illeti: mindmáig nem állt rendelkezésre egy olyan szótári segédkönyv, amely az erdélyi történeti szóanyag értelmezésében — a magyar anyanyelvű levéltári kutatókon kívül — a román és a német (szász) kutatókat is segítse. Talán nem jogtalan e Tár szerkesztőjének az a vélekedése, hogy e Tár kötetei valamelyes mértékig e tekintetben is hiányt pótolnak. Mindemellett a szerkesztő véleménye szerint a szókincs gazdagításán, veretessé tételén buzgólkodó író is a régi erdélyi magyar nyelv gazdagságától, szemléletességétől, finom árnyaltságától serkentve e Tár adalékaiból talán gazdagíthatja a mai irodalmi nyelv szókincsét.

3. A TÁR ANYAGA

A Tárba az erdélyi magyar nyelvű írásbeliségnek csak a közszói elemei kerülnek bele. Tulajdonnevek önállóan nem, hanem csak a következő esetekben kapnak helyet a Tárban: a) tulajdonnevekből főnevesült névszóként: *árpádka, atilla, buda* stb.; b) köznévi jellegű összetételek, illetőleg jelzős szerkezetek tagjaként: *Ali basa ideje, Bartók-alma, Básta-járás, Bekes hada, buda-bekecs* stb.; c) településnevek vagy más helynevek, illetőleg helynévi jellegű szóalakulatok olyan -i névszóképzős származékai, amelyeknek alakjára viselkedése nyelvtörténeti tanulságokkal szolgál *alfalvi ~ alfali, kobátfalvi ~ kobátfali, ardai ~ ardói, besenyei ~ besenyői, scmljai ~ scmlói, fejéregyházi, jákótelki* stb.;

d) kereszt- vagy szentnevekkel alakult ünnep- vagy nevesnapok, illetőleg más összetételek tagjaként: *Boldogasszony nap(ja)*, *boldogasszony árja*, *Luca-nap*, *Szent Antal napja* stb.

Azzal a célkitűzéssel, hogy az erdélyi magyar nyelvű régiség szókincsét mentől teljesebben mutassa be, a gyűjtő — az újabb magyar szótárszerkesztési gyakorlat címszó-gazdagítási törekvéseitől is bátorítva — a levéltári darabokból a tőszavakon és az összetett szavakon kívül a szeme elé kerülő összes képzett, sőt nemegyszer más toldalékkal (raggal, jellel) ellátott szavakat is kijegyzett címszóként a cédulákra. Ilyen cédulaanyag birtokában a szerkesztés rendjén a szerkesztő a tőszavak, a gyakoribb származékok és összetételek mellett az önálló címszó rangjára emelt minden származékszót, a ritka, esetleg egyetlen előfordulású toldalékozott szót éppen úgy, mint a laza összetételeket, sőt gyakran olyan szókapcsolatokat is, amelyek eddig még egyetlen történeti vagy leíró-értelmező szótárban sem jutottak el a nagykorúság, a szótári önállóság elismerését jelentő címszóvá minősítés szintjéig, legfeljebb a nyelvészeti folyóiratokban újabban közzétett szójegyzékek egybeállítói számoltak velük. A Tár címszóanyaga tehát önálló szócikkekben mutatja be a történeti és az értelmező szótárakból eddig kívül rekedt olyan ragos és jeles szóalakulatokat is, amelyek pedig — a felsorakoztatott régiségbeli adalékok tanúsága szerint — gyakoriságuk, elevenségük miatt megértek az önálló címszóvá minősítésre. Mivel ugyanis a Tár nemcsak a nyelvtörténet magyar és más anyanyelvű kutatóinak igényeit igyekszik kielégíteni, hanem más tudomány-szakok kutatói számára is segítséget akar nyújtani, a gyakorlati használhatóságot jobban biztosítja, ha például a gyakoribb, valósággal határozószóvá minősült *-ba*, *-be*; *-ban*, *-ben*; *-int*; *-képpen*; *-kor*; *-lag*, *-leg*; *-lan*, *-len*; *-n*; *-szor*, *-szer*, *-ször* meg más toldalékos szóalakulatok önálló szócikkekbe sorolva találhatóak meg benne. Még természetesebb az, hogy a Tár az erdélyi régiség szóállományának mentől teljesebb bemutatására törekedve szakít az NySz-nek azzal az „elvi” álláspontjával, amelynek értelmében a címszók közül „ki kell rekeszteni az oly képzéseket, melyek alapszavukból a ragozásokhoz hasonlóan mind alakra, mind jelentésre nézve maguktól következnek, nevezetesen a melléknévi igeneveket, a *járlomban*-, *alattomban*-féle főneveket, kivéve ha az eredetitől valamennyire eltérő jelentést fejlesztettek” (NySz Utasítások I.3). Éppen ezért az SzT-nek most megjelenő kötete és ezután közzéteendő kötetei az itt felsorolt és fel nem sorolt más esetekben is felveendőnek tekintenek minden olyan szóalakulatot, amely vagy a nyelvtörténeti vagy a gyakorlati könnyen fellelhetőség szempontjából az önállóságra igényt tarthat.

Ilyenformán a Tár az erdélyi magyar nyelvű régiség szókincsének a gyűjtő szeme elé került adalékokból egybeállítható teljes képét óhajtja bemutatni, azzal a fenntartással, hogy a szerkesztő tudván tudja: a szókészletbeli teljességet csak az egybegyűlt anyagra, de nem a régiségbeli szókészlet egészének egybeszerkesztett voltára vonatkoztathatni. A további adatgyűjtés bizonyonnyal még százakkal, ezekkel gyarapíthatja majd a Tárba most bekerülő erdélyi történeti szóanyagot.

4. A TÁR SZÓANYAGÁNAK TÉR- ÉS IDŐBELI HATÁRAI

Lassan alakulgatott és alakult végül is ki a szótár önálló jellege, de későn véglegeződtek a szótárba kerülő szóanyagnak földrajzi és még inkább időbeli határai.

Ismételten ki kell emelnem a különbséget az NySz és az OklSz meg e Tár adalékainak földrajzi rögzíttensége, illetőleg rögzítettsége között. Az NySz egyáltalában nem, az OklSz is csak nagyon-nagyon elvétve-elszórva jelzi a szótárba bekerült adalék esetében azt a nyelvi pontot, amely táj írásbeliségének nyelvből az adalék kikerült. Ezzel ellentétben magam lehetőleg minden cédulán rögzítettem a szóföldrajzi jelentkezés helyét. Még az olyan cédula is, amelyről az ilyenféle jelzés elmaradt, mind erdélyi keletkezésű levéltári darabokból származó szótörténeti adalékot szolgáltat a szerkesztéshez. Éppen ezért a Tár cédulaanyagában a legtöbb kijegyzés nemcsak nyelvtörténeti, hanem kiemelten nyelvjárástörténeti bizonyoságként is használható.

Szóföldrajzi szempontból szükségesnek látszott, hogy a gyűjtés második szakaszában valamicskét változtassak a gyűjtés földrajzi határain. Kezdetben ugyanis csak a szűkebb értelemben vett történeti Erdély — a Részek (Partium) nélkül — került érdeklődésem körébe, később azonban egyes szavak

és nyelvi jelenségek földrajzi elterjedésének megállapítása szempontjából szükségesnek látszott, hogy Kővár vidékének a régi Szatmár megye területére eső részéből, valamint Máramarosból származó levéltári adalékokkal tágtítsam a történeti szóföldrajzi vizsgálódás lehetőségének határait.

A kezdeti időbeli határhoz képest még jelentősebb mértékben bővítenem kellett a későbbiekben a Tár időbeli kereteit. Bizonyos megokolással annak idején az erdélyi fejedelemség megalakulásának éveit, a XVI. század ötödik évtizedét jelöltem meg érdeklődési köröm alsó hataraként. Minthogy azonban levéltári kutatás közben több, nyelvtörténeti szempontból is nagyon értékes XVI. század eleji, sőt néhány XV. század közepéről, második feléből származó, magyar nyelvű szövegeket, illetve szövegeket tartalmazó levéltári darab is megfordult kezemen, jónak láttam a Tár időbeli határait lefelé a XV. század közepében megjelölni. A felső időbeli korlát tekintetében a múlt század végén vontam határbarázdát. (A kétirányú változtatás részletes megindoklására nézve l. StUBB Phil. 1968/2. 45–6, MNy LXV, 405 kk., Sze 532 kk.).

A jelzett földrajzi határok ilyen tágtításával nyelvjárási vonatkozásban talán a legszínesebb, legváltozatosabb terület került az anyaggyűjtőnek, illetve az SzT szerkesztőjének vizsgálódási körébe. Maga úgy látja, hogy ha ilyen újszerű, történeti nyelvöldrajzi módszerrel nyúlának a továbbiakban is a kutatók a levéltárakban rejtekező végtelen bőségű anyaghoz, nem kétséges, a magyar nyelv- és nyelvtörténeti kutatások gazdagodásával és életszerűbbé tételével lehetne számolni.

5. A TÁR ANYAGÁNAK FORRÁSAI

Az anyaggyűjtés kezdeti szakaszában a gyűjtő úgy fogott az adatgyűjtés végeérhetetlen munkájához, hogy a szerkesztendő szótárba csak eredeti levéltári darabokból vagy az eredetiekkel azonosértékű hasonmásokból kijegyzett adalékok kerüljenek bele. Mivel azonban évtizedek során a más irányú kutatómunka sok esetben elutasíthatatlan kényszerűséggel a történeti kiadványokban való böngészgetésre is rávette a kutatót, nem volt lelke kijegyzetlenül otthagyni a sok érdekesebbnél érdekesebb régiségbeli adalékot. Noha az ilyen belső kényszerrel kijegyzett adalékok száma tekintélyesre rúg, már az I. kötet szerkesztése alkalmával is, a többi kötetek szerkesztésekor még inkább ezeket a cédulákat csak olyankor használjuk fel a Tárban, ha az adat koraisága, az elavult szavak esetében viszont a jelentkezés mentől későbbi volta szempontjából majd szükségesnek látszik az ilyen adaléknak szótári számontartása. A gyűjtő azonban a legtöbb kiadványban csak alkalmasszerűen szemelgetett, és azért az ilyenféle gyűjtés csak a tallózgatás és nem a teljes forráskiaknázás szintjén mozgott. Az ilyen eredetű cédulák felhasználása esetén természetesen utalunk a kiadványra, de ha az adalék bedolgozására nem kerül is sor, a szócikk végén — a további adatolás elősegítése céljából — esetenként hivatkozunk a kihullatásra ítélt adalék lelőhelyére.

A feldolgozott adalékok legtöbbje tehát mégiscsak — eredeti célkitűzésünknek megfelelően — a nyelvtörténeti kutatás számára eddig hozzáférhetetlen levéltári darabokból került ki. A gyűjtő egy-egy levéltári részleghől eleinte — másirányú kutatás közben — csak szemelgetve, tallózgatva, csak egészen mellékesen írt ki szótörténeti adalékokat is, az évek előrehaladtával, a gyűjtési terv és módszer végleges kialakítása után azonban egy-egy részleg átforgatása rendjén minden számba vehető adat cédulára került. A felhasznált levéltári anyag a múlt irattermelésének, a helyi írásbeliségnek legkülönbözőbb hivatali és magánéletbeli iratfajtáiból tevődött össze: a birtok- és szolgálat-összeírások (inventarium, urbarium), végrendeletek, osztálylevelek, kelengye- és tárgylajstromok, az élet legkülönbözőbb kérdéseiben tartott vállalatok jegyzőkönyvi anyaga, a csere- és adásvételi iratok, nyugták, költségjegyzékek, körlevelek, egyházlátogatási, törvénykezési, valamint városi tanácsai, falusi meg széki jegyzőkönyvek, anyakönyvek, jobbágykezeslevelek, naplók, elmélkedések, misszillisek és más darabok adalékai kerültek a gyűjtő tolla hegyére: érdekesebbnél érdekesebb, színesebb, színesebb adalékok száz- meg százszal, míg végre egybeállott az a már mennyiségében sem jelentéktelen anyag, amely most az egybeszerkesztés eredményeképpen a Tár forgatójának szeme elé kerül.

6. AZ ADALÉKOK KIJEGYZÉSÉNEK ÉS FELHASZNÁLÁSÁNAK MÓDJÁRÓL

Egy történeti jellegű szótári munka rendjén már az anyaggyűjtés szakaszában, a szerkesztés megkezdésekor meg éppen a teljes határozottsággal eldöntendő kérdések között nagyon fontos a kijegyzés-, illetőleg a közlésbeli hangjelölés mikéntjének megállapítása. Magam már a gyűjtőmunka kezdetén az ún. átirásos és a kijegyzésben grafikai pontoskodással dolgozó eljárásmod két véglete között a betű szerinti hűségű kijegyzés, illetőleg közlés elvénél állapodtam meg. Ennek az elvnek gyakorlati alkalmazásaként már a gyűjtés, de legkésőbb a szerkesztés rendjén a szeszélyesen változatos grafikai betűképeket mutató levéltári darabokból a tőlem kijegyzett szövegrészek úgy kerültek rá a cédulákra, hogy a grafikailag egymástól gyakran eltérő betűk jelölésére csak egy jelt alkalmaztam. E nagyon mérsékelt „átírási” jelölés elvét követve a szótár hangjelölésében tehát például az *s*, *ſ*, *σ* helyett csak az *s*, az *sz*, *sʒ*, *β* helyett csak az *sz*, az *z*, jel közül csak az *z* került be, tekintet nélkül arra, hogy az íratszerkesztő helyesírásában, illetőleg kiejtésében a szóban forgó jelnek milyen hangértéke lehetett. Tehát pl. az *sz* hangértékű *z* vagy *ʒ* jelet *z*-nek hagytam, és nem írtam át *sz*-re. A mássalhangzók közül a *g* és az *l* ponttal, illetőleg ékezővel grafikailag különféleképpen mellékjelezett változata közül csak eggyel (*g'*, *l'*) élek, megmaradt azonban az *u* hangértékű *v* jelölésének változatai közül a *ú*, *ü* jel; az ugyanilyen meg *v* hangértékű *w* és az *i* meg *ü* hangértékű *y* többféleképpen mellékjelezett változatait mellékjelek nélkül közli a Tár. A magánhangzók jelölésében a mellékjeleket általánosságban meghagytam, csak az *ö* hang jelölésére alkalmazott sokféle, de helyesírástörténeti szempontból minden jelentőség nélküli három változatot helyettesítettem a grafikailag hozzá legközelebb eső jellel *ö* helyett *o*, *o* helyett pedig *o* jelt írva, illetőleg szedetve.

Egyebekben az anyag cédulázása rendjén a gyűjtő ragaszkodott az előtte fekvő szöveg hangjelzéséhez. Még a tollhibából eredő helyesírási értelmetlenséget is meghagyta. Minthogy az efféle az egykorú szövegekben rendkívül gyakori, nem volt ajánlatos a szöveg olvasását sűrű felkiáltó-jelezéssel zavarni. Ezért csak ritkán kerül bele a kijegyzések szövegébe figyelmeztetőként, a mondat vagy szókapcsolat értelmetlen, zavaros volta esetében az (*így!*), egy szó hangalakjának feltűnő volta esetében a (*!*) jel.

A kijegyzésben ilyen betű szerinti hangjelölés a legigényesebb nyelvtörténeti kutatás számára is az elfogadhatóság szintjén tartja az adalékokat, legfeljebb a grafikai jelek változatos volta iránt érdeklődő paleográfus emelhet ellene kifogást.

7. A MEGSZERKESZTENDŐ ADALÉKANYAG NAGYSÁGA ÉS A FELHASZNÁLANDÓ ADATOK SZÁMÁNAK CSÖKKENTÉSE

Mikor a szerkesztő 1956-ban először számolt be a Tár tervéről, a szerkesztéshez rendelkezésre álló rendezetlen cédulaanyag számbavétele során óvatos hozzávetéssel 100 000 szóadatra tette a rendelkezésre álló anyag számát (PaisEml. 76, NyM 394). Az azóta eltelt több mint másfél évtized alatt mindennapos levéltári kutatással ez a szám megsokszorozódott, és így a szerkesztő legutóbb az adalékok számát még mindig csak hozzávetőlegesen — félmillió adatban állapította meg (MNY LXV, 404, SzE 522). Végül is az az ábcéle néhány első betűjébe sorolt cédulaanyag címszók szerint való elrendezése után végzett újabb számbavétel eredményeképpen az eddig elrendezett A — Gy betűre vonatkozó cédulaszámok — kerek számokban beszélve — így határozhatók meg: **A, Á:** 52 000, **B:** 53 000, **C:** 9000, **Cs:** 15 000, **D:** 18 500, **E, É:** 90 000, **F:** 53 500, **G:** 12 000, **Gy:** 12 500. Tekintetbe véve az itt jelentkező adalékok arányait, az SzT megszerkesztéséhez rendelkezésre álló adalékok száma ma már több mint 1 000 000-ra becsülhető.

Látni való, hogy nem az adalékanyagban való szegénység, ennek éppen az ellenkezője okoz a szerkesztőnek nehézséget akkor, ha olyan széleskörű felhasználásra szánja az SzT-t, mint amilyenre az előzőekben hivatkozott (1. 2. pont). Mivel a szerkesztőnek számolnia kell a szerkesztés időbeli lehetőségein kívül a kiadói vállalkozókedv terjedelmet illető korlátaival is, elutasíthatatlanul jelentkezik az adatok

megrostálásának, a beszerkesztendő adalékok számbeli csökkentésének kényszere. A kikerülhetetlen válogatás rendjén a szerkesztés folyamán a következő szempontok figyelembevételével kellett, illetőleg kell ezután döntenünk:

a) Eleve kihagyásra ítélnünk minden valamilyen okból hiányos, kétes vagy éppen hibás, földrajzilag rögzítetlen adalékot tartalmazó cédulát.

b) Kihagyandók az azonos vagy egymáshoz közeli pontokról az évek szoros egymásutánjában következő adalékok, kivéve a nagymérvű hangalak- és jelentésbeli ingadozás, illetőleg árnyaltság eseteit. Ennek szemléltetése ugyanis éppen a sűrű adalékoltatást kívánja meg.

c) A kihagyás és benntartás kérdéseinek latolgatása közben a szerkesztőnek nehéz dolga van, hiszen a Tár a hangalakbeli változatokon kívül a nyelvtani alakoknak, a mondattani kérdéseknek, a szókapcsolatoknak, szólásoknak, a szó használati körének, jelentésének, sőt bizonyos mértékig a szó stilisztikai értékének olyanszerű bemutatására törekszik, amilyenre az eddigi magyar nyelvtörténeti szótárak nem gondoltak, sőt — legyünk tárgyilagosan méltányosak — a maguk kora nyelvtudományi szintjén nem is gondolhattak.

d) Az adalékok számának csökkentésére irányuló törekvésnek lefelé már eleve is határt kell szabni. Minthogy a Tár hozzátétőlegesen öt évszázad erdélyi nyelvi életében akarja tájékoztatni a kötetek forróját, az egy jelentésű szók esetében egy-egy századból egy-egy adaléknak, a több jelentésű szók közül, jelentésenként legalább ugyanennyinek föltétlenül be kell kerülnie a szerkesztményekbe. A szóföldrajzi hang- és szóalakbeli adalékolás igénye magától értetődően ennél jóval bőkezűbb szerkesztői eljárást is kellően indokol.

e) Nem juthatnak a kihullatás sorsára a szó első jelentkezésének századából való első és különösképpen nem az elavulás hozzátétőleges korára nézve bizonyosságot szolgáltató utolsó adalékok. A XV—XVI. századi adalékok válogatásakor bőkezűbben, a többi századokból valókval szűkmarkúbban kell eljárni.

f) Lényegében a hibás és hiányos cédulákon kívül minden kijegyzett egykorú szövegrész bekerül a Tárnak ilyen vagy amolyan címszava alá, csak persze — nem ritkán — más címszó alá, és így csak esetlegesen föllelhetően.

Noha a szerkesztő az I. kötet szerkesztése alkalmával az adalékok bekerülése, illetőleg kihullatása vonatkozásában ilyenféle szempontok figyelembevételével a rendelkezésre álló adalékanyagának legfeljebb felét, a gazdagabb adatolási címszók esetében sokszor csak egynegyedét—egyötödét használta fel, az I. kötet terjedelmét látva, kénytelen-kelletlen az adalékkihagyásban még szigorúbban kell a továbbiakban eljárnia.

Éppen azért, mivel a II. kötettől kezdve a szerkesztőnek szakítania kell az egy ember munkaerejét messze meghaladó magános szerkesztői munkálkodással, az ezutáni kötetek szerkesztő-munkatársai számára kidolgozott utasításban ott szerepel az adalékanyag mentől szigorúbb megrostálásának kötelezettsége is.

8. A TÁR SZERKEZETE ÉS SZERKESZTÉSI KÉRDÉSEI

A Tár a magyar nyelvű írásbeliségnek a Tájékoztató 3—4. pontjában szóképzettani, tér- és időbeli szempontból körülhatárolt anyagát a **s z ó c i k k e k** és az **u t a l ó s z ó k** szoros ábécé rendjében sorakoztatja fel.

A **s z ó c i k k e k** — az önállóság szintjére emelt címszókra vonatkozóan — a rendelkezésekre álló kijegyzéseknek sokszor nagyon megrostált, csökkentett számú adalékait (l. e. tájékoztató 7. pontját) tartalmazzák, az **u t a l ó s z ó k** pedig az önálló szócikkekként besorolt szóanyag olyan fontosabb alaki változatáról, illetőleg változatairól utalnak az önálló szócikkre, amely alakváltozatok ábécé-rend szerint az önálló címszótól többé-kevésbé távol esnek, és így — különösen a Tár nem nyelvész vagy nem magyar anyanyelvű forgatója számára — megtalálásuk egyébként nehéz vagy éppen lehetetlen volna.

Minden szócikkben a következő részek különböztethetők meg: 1. a **c í m s z ó** (esetleg szófaji és stilisztikai minősítéssel); 2. a háromnyelvű (magyar, román, német) **j e l e n t é s**, illetőleg

értelmezés; 3. a régiségbeli adalékok felsorolása a forrásokra való utalással és megjegyzésekkel. Adott esetekben a szónak szókapcsolatokban és szólásokban való történeti előfordulásait az egyes jelentésekre vonatkozó adalékok után elkülönítve Sz_k, illetőleg Sz_j jelzés alatt foglalja magába a szócikk. Ugyancsak elkülönítve közli a Tár az olyan adalékokat, amelyek hangalakbeli érdekességük ugyan, de az adatgyűjtés első szakaszában az egykorú szövegekből kiszakítva, szövegösszefüggés nélkül kerültek rá a cédulákra. Az ilyen adalékok felsorolását Ha (hangalak) jelzés előzi meg. Ahol erre sor kerülhet, a szócikk kiegészül a címszó állatnévi (An), helynévi (Hn), és személynévi (Sz_n) előfordulásaira vonatkozó adalékokkal. Ha e három utóbbi pontba tartozó adalékokról teljes bizonyossággal nem dönthető el, hogy melyik jelentés alá vonhatók a tulajdonnévi adalékok, az utolsóként tárgyalt jelentés történeti adalékai után kerülnek úgy, hogy a megfelelő tulajdonnévi csoportra vonatkozó betűrövidítést ◇ jel előzi meg. Ha aztán még az is kétes, hogy egyáltalában a szóban forgó címszó alá vonható-e a tulajdonnévi adalék, az ilyen szerkesztményrész elé ?◇ jel kerül.

A) A címszó állhat egyetlen szóból, de — nagyon ritkán — az egykorú adalékokból megállapítható két főalakváltozat mindkettője is kerülhet a szócikk élére. A több alakváltozatú szók esetében a címszó-megállapítást illetően a következőképpen jár el a szerkesztő

a) Ha a címszó az irodalmi, illetőleg a köznyelvben ma is meglévő szó, a mai helyesírású szóalak kerül a címszóként a szócikk élére. Kivételt csak az olyan esetben teszünk, ha a szó az erdélyi régiségben következetesen más, az irodalmi nyelvtől elütő hangalakban jelentkezik. Pl. az irodalmi nyelvi *fehér* szó az erdélyi régiségben szinte kivétel nélkül *fejér* alakban fordul elő. Ilyenkor a szó a vele alakult származékokkal és összetételekkel együtt a *j*-s változat betűrendi helyére kerül címszóként, a *h*-s változat pedig utalószó formájában figyelmeztet a címszó ábécé-rendbeli helyére.

b) Ha a címszó a cédulákon több hangalakban jelentkezik, tekintet nélkül a hangalak gyakoriságára, mindig az ábécé-rendben legelől álló forma kerül címszóként a szócikk élére. Pl. a céduláinkon *avadag*, *avadég*, *avatag*, *avatég* meg más alakváltozatban jelentkező szó adalékait az *avadag* alá soroljuk be, az ábécé-rendben távolabb álló változatok az ábécé-rend megfelelő helyén utalnak az összes alakváltozatok adatolását magába foglaló szócikkre.

c) Ha kihalt vagy nyelvjárási szintre szorult olyan szót szerkesztünk, amelynek a kijegyzések tanúsága szerint a régiségben több alakváltozata volt, a történeti, illetőleg a tájszótárakban szereplő formában kell a címszót megállapítanunk, de a hangalakban az ábécé-rendben távolabb eső változatokat utalószó formájában itt is felvesszük.

d) Ha a mai élő szó a maitól elütő hangalakban szerepel kijegyzésünkben, a származékokban, összetételekben azonban kizárólag a mai forma jelentkezik, régies hangalakjában szerkesztjük meg a címszót, de utána második helyen jelezzük a mai formát is, a származékokban és összetételekben azonban csak a régies alakot szerepeltetjük címszóként.

e) A jövevényszavak esetében az irodalmi és köznyelvben állandósult hangalakban kerül be a Tár betűrendi helyére a címszó. Az idegen szók esetében a feltehető egykori ejtett alakváltozat szerepel címszóként. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szótörténeti kutató ne számolhatna emellett más ejtészóval, illetőleg ejtészóval is.

A címszó-megállapítás és a hozzá való besorolás nehézsége más vonatkozásban is jelentkezett és jelentkezik; e tekintetben tehát némi bizonytalankodó ingadozással már eleve számolnunk kell. Eddig is igyekeztünk, a továbbiakban is igyekszünk azonban a címszó-megállapítás tekintetében a felsorolt alapvető elveknek lehető következetes alkalmazásával eljárni.

B) Az SzT csak a több szófajú szók esetében alkalmaz rövidített formában szófaji megjelölést, és csak az értelmező nyelveken való jelentés-megadás lehetetlenségét látva használ bizonyos nyelvtani megjelöléseket (*kics* kicsinyítőképzős alak; *gyak* gyakorító ige; *mozz* = mozzanatos ige stb.). A többi címszó esetében az értelmező nyelveken adott jelentések, értelmezések kellőképpen tájékoztatnak a címszó szófaji hovatartozása felől.

C) A háromnyelvű: magyar, román és német értelmezés a TESZ-énél valamivel árnyaltabban, az ÉrtSz-énél viszont szegényesebben, de egyben kevésbé bonyolultan igyekszik tisztázni a régiségbeli szóanyag összes számba jöhető jelentéseit, illetőleg jelentésárnyalatait. A jelentés és jelentésár-

nyalat határainak egybemosódottsága miatt nem tettünk különbséget jelentés és jelentésárnyalat, fő- és mellékjelentés között, hanem minden jelentést — a szófajokat egymástól római számmal elkülönítve — külön arab szám alatt adunk. Ha a jelentés hozzátétleges, a jelentés elé *kb.*, illetőleg erősebb kétely esetén *?kb.* jelzés kerül. Rendszerint az egyetlen kijegyzésben előforduló, meghatározhatatlan jelentésű adalékok esetében külön arab szám alatt, de értelmezés nélkül, néha '?' jellel utalva soroljuk be az adalékot azzal a megfontolással, hogy a későbbi kutatás rendjén a beiktatott szövegrészlet számunkra értelmezhetetlennek látszó jelentése is megvilágosodhatik.

A rövid, többnyire egy-két szóból álló jelentésadástól a magyar értelmezésben csak akkor térünk el, ha a szó vagy legalábbis annak egyik jelentése elavult volta miatt a mai szótárforgató számára csak körülíró értelmezéssel érzékeltethető. A szókészletbeli különbözőség miatt a magyarban jóval kevesebbszer kell az ilyenfajta körülíró értelmezési eljárásról folyamodnunk, mint a román és a német értelmezések megadásakor.

Főként a terjedelem csökkentése okából a szókapcsolatok (Szk) és szólások (Sz) esetében egyáltalában nem adunk román és német nyelvű értelmezést, magyar nyelvűt is csak olyankor, ha a szókapcsolat vagy a szólás a mai magyar irodalmi, illetőleg köznyelvet ismerő szempontjából nézve is értelmezésre szorul.

D) A jelentések, illetőleg értelmezések után következnek az egyes jelentéseken belül külön-külön az időbeli egymásután rendjében a levéltári darabokból meg más forrásokból kijegyzett *a d a l é k o k*.

Minden adalékot pontos évszám- vagy hozzátétleges időtáj-jelzés vezet be. Az utána következő szöveg betű szerinti kijegyzésben kerül az olvasó elé (l. a 6. pontban mondottakat). Az egyes idézetekben a ()-be tett szövegrészlet a szerkesztő betoldása, a (:)-be tett részek azonban az eredetiben is zárójelre kerültek. Az idézetet berekesztő []-es részt első helyén a legtöbb esetben pontos földrajzi megjelölés (településnév és — rövidített formában — az egykorú megye-, ill. székhely- vagy csak az utóbbi kettő valamelyike) áll. A helyjelölés nélküli adalékok hiányosan felszerelt cédulákról kerültek ugyan be a szerkesztménybe, de ezeknek mindenike is az erdélyi régiség írásbeliségéből való.

Az adalék földrajzi rögzítését követi a használt forrásra való utalás. Minthogy az adalékok gyűjtője nagyon gyakran teljesen rendezetlen levéltárak anyagában kutatgatott, sajnos, a forrásjelzetek jelentős része ilyen rendezetlen vagy azóta átrendezett levéltárak darabjaira vonatkozik. Az idézés ilyen szerű hiányosságát, sajnos, a gyűjtőnek nem volt és nincs módjában a továbbiakban sem eltüntetnie.

A forrásjelzetek után nem ritkán — valamilyen formában — a forrásszerkesztő, misszilisiek esetében a levélíró és sokszor a levél címzettjének, a vallomásokból kijegyzett szövegrészek esetében a vallomástevő neve, ()-ben életkora, rövidített formában társadalmi helyzetére, esetleg foglalkozására való utalás is szerepel. Ha az idézett szövegrészlet vagy annak valamely részlete valamilyen tekintetben magyarázatra, felvilágosításra szorul, a szerkesztő az ilyen szerű megjegyzéseket indexbetűs jelzéssel foglalja bele a []-be tett részt záró észrevételként. Néha az egyes jelentések utolsó idézetét a szerkesztmény más részére vagy más címszóra vonatkozó utalás követi. Ha a szócikkhez kapcsolható észrevételek vagy az olvasat kétsésségére, illetőleg az értelmezés nehézségeire utaló megjegyzések terjedelmesebbek, ezek apróbb betűs szedéssel külön bekezdésben csatlakoznak a szócikkhez.

A Tár szerkesztője úgy látja, hogy a fennebb előadottak elégségesek ahhoz, hogy a Tár első és további kötetének forgatója könnyen tájékozódjék a szerkesztési elvi és gyakorlati kérdésekben. A részletekben a szerkesztési elvek következetes alkalmazása remélhetőleg megkönnyíti a kötetek anyagában való tájékozódást.

Az itt közzétett Tájékoztatóban érintett egyes kérdésekre nézve részletesebben a szerkesztő következő közleményei szolgálnak felvilágosítással: *Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhely-kérdései*: Pais-Eml. 69–77. — *Egy erdélyi szótörténeli tár szerkesztésének műhely-kérdései*: STUBB Phil. 1968/2. 43–49; némi lényegtelen változtatással: NyM 396–402. — *Egy erdélyi szótörténeli tár szerkesztése közben*: MNy LXV, 403–17; a végső mondat értelmetlen kihagyásával újra közölte az Igaz Szó (Mv) XVIII/2. 36–53. Némi, de nem lényegbevágó változtatással: *Az Erdélyi Szótörténeli Tár szerkesztése közben*: SzE 520–43. — *Mutatvány az Erdélyi Magyar Szótörténeli Tár szócikkeiből*: NyIRK XVI, 121–30, 307–15. — *Mutatvány egy erdélyi szótörténeli tár szócikkeiből*: MNy LXVIII, 1–23.

ÎNDRUMĂRI

1. ISTORICUL DICȚIONARULUI

Ideea întocmirii unui dicționar istoric al limbii maghiare din Transilvania nu s-a născut din considerente teoretice și nici de pe o zi pe alta, ci pe nesimțite, în cursul practicii de cercetare în arhive. Au trecut aproape două decenii până ca să se cristalizeze și să se impună ca o necesitate stringentă planul acestei lucrări. Lucrând în domeniul toponimiei istorice, am început să extrag pe fișe, alături de materialul toponimic, toate datele care puteau să fie utile cercetătorilor de istorie a limbii. Faptul că materialul lingvistic cuprins în arhive a fost valorificat în foarte mică măsură de specialiștii destul de numeroși ai istoriei limbii în ultimii o sută de ani, este știut nu numai de cei ce cunosc imensitatea materialului din arhive, ci este bănuیت, simțit chiar cu siguranță, de către toți cercetătorii în domeniul istoriei limbii. La timpul său, în prefața OklSz, Gyula Zolnai a și arătat că deși din materialul cules de Szamota i-au fost predate pentru redactare mii de fișe, această cantitate constituie totuși „o mică picătură din oceanul de date ascunse în arhive, pentru excerptarea cărora ar fi nevoie nu de scurtă tinerețe a unui singur Szamota, ci de lungă viață a sute de cercetători” de talia acestuia (OklSz p.V).

În faza de început a lucrărilor pentru elaborarea prezentei culegeri, autorul s-a aflat încă sub influența modelului oferit de OklSz; dovadă e faptul că lucrării lexicografice plănuite i s-a fixat ca titlu Erdélyi Magyar Oklevélszótár — Dicționarul lexicului documentelor maghiare de arhivă din Transilvania. Când însă a început munca de redactare (organizarea alfabetică a materialului), a constatat că lucrarea proiectată nu poate fi considerată — fie și numai din cauza cantității mari a datelor — drept o completare a OklSz, căci în comparație cu cele 50 000 de date cuprinse în OklSz, redactorul culegerii de față dispunea de aproximativ un milion de date lexicografice. Dincolo, însă, de această deosebire cantitativă, natura considerabil diferită a materialului adunat l-a îndemnat pe autor să exprime și cu ajutorul titlului independența lucrării sale față de NySz și OklSz, oprindu-se, în cele din urmă, la titlul Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár — Dicționarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania.

Munca de redactare a început în ianuarie 1966. După șase ani de luptă grea și solitară cu oceanul de fișe, redactarea primului volum a fost terminată la începutul anului 1972, iar munca deosebit de grea a dactilografierii în vederea pregătirii pentru tipar s-a încheiat în iunie 1972. Din motive tehnico-tipografice s-a ivit necesitatea redactilografierii manuscrisului. Folosindu-se de acest prilej, autorul, avînd și experiența redactării aproape în întregime a volumului al II-lea, a procedat la reelaborarea în măsură considerabilă a articolelor volumului I, completîndu-le totodată cu date noi, scoase la iveală în cursul unor noi cercetări. Manuscrisul definitivat își putea începe astfel drumul spre apariție abia către sfîrșitul anului 1973.

2. DESTINAȚIA DICȚIONARULUI

Oricît ar fi de apreciate în momentul de față cele două mari culegeri ale lexicului istoric maghiar (e vorba despre NySz și OklSz), răsfoindu-le, cercetătorul este nevoit să constate unele lacune și unilateralități care îi îngreuează munca. E drept, în materialul din epoca veche și medie a limbii maghiare, NySz s-a bazat pe izvoare manuscrise (codice, glose etc.), însă datele privind epoca nouă au fost extrase de redactori aproape exclusiv din opere literare. Partea mai veche, dinainte de 1526 a materialului folosit pentru această colecție este în mod preponderent traducere din latină, cu un vocabular legat unilateral de viața religioasă. Materialul din epoca nouă cuprinde, datorită laicizării literaturii, un lexic mult mai variat, dar aici caracterul conștient al utilizării limbii de către scriitor, intențiile acestuia de a-și modela limba și de a-și crea cuvintele necesare, îndepărtează materialul dicționarului de nivelul lingvistic cotidian al epocii, de limba vorbită mai mult sau mai puțin exigent și mai cu seamă de sfera limbii populare. OklSz, redactat

în mare parte din materiale de arhivă este, în ceea ce privește materialul lexical pe care îl conține, mult mai variat, dar datele, mult mai modeste în comparație cu NySz, nu suplinesc decît în mică parte lipsurile amintite ale acestuia. Pe lîngă toate acestea, nu trebuie trecută cu vederea nici lipsa, respectiv unilateralitatea manifestată în aceea că ambele dicționare istorice, prezidate în culegerea materialului de principii puriste, au exclus posibilitatea prezentării integrale a materialului lexical din trecut. Cît de palid și unilateral ni se înfățișează viața împrumuturilor și a cuvintelor străine, dacă o cercetăm prin prisma unui material adunat și redactat de pe poziții „puriste” (așa cum apare ea în cele două dicționare istorice care ne stau la dispoziție), și — dimpotrivă — cît sînt de variate și pline de viață problemele legate de fiecare cuvînt în parte, dacă, abandonînd punctele de vedere puriste, studiem lexiconul fiecărei epoci în totalitatea sa! În sfîrșit, dar nu în ultimul rînd, trebuie notat că din NySz lipsește precizarea istorică a datelor și că din ambele dicționare lipsește indicarea provenienței geografice a materialului lexical, lipsuri care îngreuează simțitor munca în spirit modern a specialistului în istoria lexicologiei.

Cunoscînd unilateralitatea și lipsurile dicționarelor istorice maghiare, redactorul prezentului dicționar și-a organizat munca de adunare a materialului în așa fel încît să completeze lacunele, să îndrepte deficiențele și să elimine unilateralitățile semnalate (și nesemnalate aici) ale lucrărilor amintite.

Autorul s-a străduit și se va strădui și în continuare ca în lucrarea lexicografică pe care o elaborează să prezinte limba în complexitatea și tumultul vieții de fiecare zi, în mișcarea și schimbarea ei neînteruptă. Cititorul va găsi astfel, în volumele acestui dicționar, alături de cuvintele aparținînd fondului principal, și vechiul care dispare și noul care se naște și se va întări sau va cădea repede în desuetudine, cu multe, sau, alteori, cu puține atestări. Tocmai aici trebuie menționată bogăția sau sărăcia atestărilor, pentru că, cel mai adesea, acest aspect cantitativ indică clar locul și rolul cuvintelor respective în lexiconul istoric al limbii.

Dicționarul de față nu a fost întocmit cu scopuri, respectiv cu destinații exclusiv lingvistice, deși dacă rămînem în cadrul textelor maghiare scrise în Transilvania — el este chemat în primul rînd să ofere cît mai multe și cît mai sigure date privind viața lexicului maghiar din Transilvania, comportamentul formal, semantic, sintactic și chiar stilistic al cuvintelor. Dincolo însă de sfera de interes a lingvisticii, dicționarul intenționează să ofere, să furnizeze un material istoric tuturor științelor care, în domeniul propriu de cercetare, abordează problemele din punct de vedere istoric. Materialul lingvistic referitor la obiceiuri, cuprins în Dicționar, pare a prezenta o deosebită importanță pentru cercetătorii din domeniul istoriei și al etnografiei istorice.

Dincolo de interesele strict științifice, apariția dicționarului mai poate oferi ajutor cel puțin în două direcții: pentru cercetătorul arhivelor și pentru scriitorul doritor să-și îmbogățească lexiconul, limba. În ceea ce privește primul aspect, trebuie să spunem că pînă astăzi n-a existat o lucrare lexicografică care, în explicarea materialului lexical istoric, să-i ajute — alături de cercetătorii de arhive cu limba maternă maghiară — și pe cei români și germani (sași). Poate nu este nejustificată părerea autorului că volumele acestui dicționar vor completa și în această privință un gol resimțit de multă vreme. Pe lîngă acestea, după părerea redactorului, scriitorul care își propune să-și îmbogățească lexiconul, impresionat de bogăția, expresivitatea și caracterul nuanțat al limbii maghiare vechi din Transilvania, va fi în măsură, poate, să completeze lexiconul limbii literare de astăzi.

3. MATERIALUL DICȚIONARULUI

În dicționar au fost incluse numai cuvintele folosite în limba maghiară scrisă din Transilvania. Numele proprii n-au fost introduse decît în următoarele cazuri: a) ca nume comune formate din nume proprii: *árpádka*, *atilla*, *buda* etc. b) ca elemente componente ale unor cuvinte compuse sau ale unor construcții atributive: *Ali basa ideje*, *Bartók-alma*, *Básta-jdrás*, *Bekes hada*, *buda-bekes* etc.; c) acele derivate cu sufixul *-i* ale numelor de localități sau ale altor toponimice, respectiv construcții cu caracter topo-

nimic al căror comportament formal oferă date pentru istoria limbii: *alfalvi* ~ *alfali*, *kobátfalvi* ~ *kobátfali*, *ardai* ~ *árdói*, *besenyei* ~ *besenyói*, *scmlyai* ~ *somlyói*, *fejéregyházi*, *jákótelki* etc.; d) ca elemente componente ale unor nume de sărbători sau ale altor compuse formate din nume de botez sau de sfinți *Boldogasszony nap(ja)*, *boldogasszony drja*, *Luca-nap*, *Szent Antal napja* etc.

Cu scopul de a prezenta cât mai complet cu putință lexicul vechi al limbii maghiare din Transilvania, autorul — încurajat și de tendința manifestată în practica lexicografică maghiară mai nouă de a spori numărul cuvintelor-titlu a extras din piesele de arhivă și a trecut pe fișe drept cuvinte-titlu nu numai cuvintele-rădăcini și cuvintele compuse, ci și toate cuvintele derivate, iar nu o dată și cuvinte înzestrate cu afixe gramaticale. În posesia unui asemenea material de fișe, redactorul a ridicat la rang de cuvint-titlu (alături de cuvintele rădăcini, derivate mai frecvente și de cuvintele compuse) derivatele, atât pe cele atestate rar sau o singură dată, cât și compusele laxe și nu rareori și unele construcții frazeologice cărora, până în prezent, nu li s-a recunoscut, în nici un dicționar istoric sau descriptiv-explicativ, dreptul de a figura ca cuvinte-titlu de sine stătătoare și cărora numai autorii unor glosare apărute recent în revistele lingvistice le-au acordat o oarecare atenție. În felul acesta, dicționarul prezintă în articole independente și acele cuvinte care n-au fost incluse în dicționarele istorice și explicative, dar care — după mărturia datelor înșirate — prin frecvența și viabilitatea lor, merită cu prisosință să fie considerate cuvinte-titlu. Din moment ce dicționarul își propune să satisfacă nu numai exigențele cercetătorilor maghiari și de altă limbă maternă, specialiști în istoria limbii maghiare, ci să le fie de ajutor și lucrătorilor din alte ramuri ale științei, considerăm că utilitatea lui practică va putea fi mai bine asigurată dacă, de pildă, formațiunile cu *-ba*, *-be*; *-ban*, *-ben*; *-int*; *-képpen*; *-kor*; *-lag*, *-leg*; *-lan*, *-len*; *-n*; *-szor*, *-szer*, *-ször* și cu alte afixe, devenite adevărate adverbe, sint prezentate în articole de sine stătătoare. Este și mai firesc ca dicționarul, străduindu-se să oglindească cât mai complet lexicul vechi transilvănean, să abandoneze în întregime acel punct de vedere „principal” al NySz după care dintre cuvintele-titlu „trebuie excluse derivatele care, asemănător afixației, rezultă ca de la sine din cuvintele de bază, anume participiile, substantivele de tipul *jártcmban*, *alattomban*, cu excepția acelor care și-au dezvoltat un sens întrucâtva îndepărtat de cel original” (NySz, Utasítások I.3). Tocmai de aceea, volumul de față și cele următoare ale dicționarului consideră că în cazurile amintite sau neamintite mai sus, trebuie să se includă ca cuvinte-titlu toate formațiunile lexicale care, fie din punctul de vedere al istoriei limbii, fie din acela de a putea fi găsite ușor în practica utilizării dicționarului, își merită acest drept.

Așadar, dicționarul intenționează să dea o imagine integrală a lexicului maghiar din trecutul istoric al Transilvaniei, așa cum se poate reconstitui din datele culese de autor. Redactorul este perfect conștient că termenul „integral” se referă la materialul cules și prelucrat, nu la totalitatea faptelor de limbă existente în documentele arhivelor. Adunările ulterioare de material vor scoate, fără îndoială, la suprafață sute și mii de date care vor completa materialul lexical cuprins acum în dicționar.

LIMITELE ÎN SPAȚIU ȘI ÎN TIMP ALE MATERIALULUI LEXICAL AL DICȚIONARULUI

A trecut mult timp până ce s-a cristalizat caracterul de sine stătător al dicționarului, dar limite geografice și mai ales limitele în timp ale materialului lexical s-au definitivat și mai târziu.

Trebuie relevată încă odată deosebirea ce există între NySz și OklSz pe de o parte și SzT pe de altă parte în privința precizării geografice a datelor. NySz nu notează niciodată, OklSz indică foarte rar punctul geografic de unde provine cuvântul cuprins în culegere. Spre deosebire de acest lucru, în culegerea materialului pentru SzT, am căutat să notez întotdeauna pe fișă locul de proveniență a cuvântului. Chiar și în cazul unor fișe de pe care lipsește indicarea locului, se poate afirma cu siguranță că datele provin din piese de arhivă scrise în Transilvania. Tocmai din această cauză, cele mai multe din datele extrase pe fișe pot fi utilizate nu numai de istoria limbii, ci și de dialectologia istorică.

În ceea ce a doua etapă a culegerii materialului s-a ivit necesitatea modificării întrucîtva a limitelor geografice ale cercetării. În prima etapă, în centrul preocupărilor mele stătea Transilvania istorică în sens restrîns, adică fără regiunea Părților (Partium), dar mai tîrziu a devenit necesar ca, în vederea precizării ariei de răspîndire a unor cuvinte și fenomene de limbă, să lărgesc limitele geografice ale cercetării, incluzînd și date de arhivă provenite din fostul comitat Satu-Mare și Maramureș.

Față de limita stabilită inițial am fost nevoit să lărgesc într-o măsură și mai considerabilă cuprinderea temporală a dicționarului. Stabilisem, pornind de la anumite considerente, drept limită inferioară a cercetării anii de întemeiere a principatului Transilvaniei, adică deceniul al cincilea al secolului al XVI-lea. Deoarece însă, în cursul investigațiilor făcute în arhive, am cercetat multe piese datînd de la începutul secolului al XVI-lea și cîteva de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XV-lea, cuprinzînd texte și respectiv fragmente de texte maghiare deosebit de valoroase din punctul de vedere al istoriei limbii, am socotit util să extind limitele temporale ale dicționarului pînă în mijlocul secolului al XV-lea. Drept limită superioară a cercetării a fost fixat sfîrșitul secolului al XIX-lea. (Pentru motivarea amănunțită a modificărilor efectuate în dublu sens cf. StUBB Phil. 1968/2, 45—6, MNy, LXV, 405 și urm., SzE 523 și urm.)

Prin lărgirea limitelor geografice a fost inclusă în sfera de cercetare zona poate cea mai pitorească și mai variată din punct de vedere dialectal. Autorul își exprimă convingerea că, dacă cercetătorii s-ar apropia de materialul infinit de bogat ce se află în arhive cu această metodă nouă a geografiei lingvistice cu caracter istoric, ar rezulta de aici o îmbogățire considerabilă și o înviorare a cercetărilor de istorie a limbii și de dialectologie istorică.

5. IZVOARELE DATELOR CUPRINSE ÎN DICȚIONAR

În etapa incipientă a adunării materialului, autorul și-a fixat ca scop excerptarea în exclusivitate a pieselor originale de arhivă și a copiilor echivalente cu documentele originale, acestea fiind, în intenția sa, materialul din care urma să se închege dicționarul. Deoarece însă, în cursul deceniilor, sarcini științifice de altă natură l-au obligat să studieze și texte vechi tipărite, nu se putea îndura să nu extragă pe fișe atitea date extrem de interesante privind lexicul maghiar din vechime. Deși numărul datelor de acest gen este foarte mare, fișele cu aceste date au fost utilizate în cursul redactării volumului I numai atunci (și în redactarea celorlalte volume se va proceda la fel, cu o selectare poate și mai riguroasă), cînd atestarea foarte timpurie, sau, în cazul cuvintelor învechite, apariția lor tardivă face necesară inventarierea lexicografică a unor asemenea date. Cercetătorul a făcut însă doar investigații ocazionale, mai mult cu caracter de sondaj și nu a căutat să exploateze în totalitatea lor aceste publicații tipărite. Cînd în dicționar sînt incluse fapte de limbă provenite din tipărituri, se face, firește, trimitere la izvor; dacă ele nu sînt prelucrate în dicționar, se menționează la sfîrșitul articolului corespunzător, pentru înlesnirea documentării ulterioare, locul unde se găsește cuvîntul neinclus în culegere.

Marea majoritate a datelor cuprinse în dicționar sînt totuși — conform intenției noastre inițiale — extrase din piese de arhivă, inaccesibile pînă acum cercetărilor istoriei limbii. La început autorul — avînd preocupări de altă natură — a extras pe fișe numai incidental, „ciugulînd” parcă, și date care interesează lexicologia istorică, dar odată cu scurgerea anilor, după cristalizarea programului și a metodei de cercetare, a notat pe fișe toate faptele de limbă utilizabile pentru dicționar, cercetînd pe rînd toate secțiunile arhivelor.

Materialul de arhivă utilizat se compune din cele mai variate genuri de scrieri oficiale și particulare: inventare, urbarii, testamente, liste de zestre și de obiecte, materialul proceselor verbale încheiate cu ocazia anchetelor în cele mai diverse probleme ale vieții, acte de vînzare și cumpărare, chitanțe, liste de cheltuieli, circulare, procese verbale ale vizitelor ecleziastice, juridice, ale consiliilor municipale și ale scaunelor; registre ale stării civile, jurnale intime, meditații, misile și alte piese. Au fost cercetate și notate zeci și sute de mii de date dintre cele mai variate și mai interesante, ca pînă la urmă să se închege acest „corpus” de proporții însemnate care, ca rezultat al muncii de redactare, ajunge acum la îndemîna cititorului.

6. DESPRE MODUL DE NOTARE ȘI UTILIZARE A DATELOR

În cazul unei lucrări de lexicografie cu caracter istoric, una dintre problemele cele mai importante și mai urgente este stabilirea, încă în etapa culegerii materialului, dar cel mai târziu în momentul începerii redactării, a sistemului de notare a sunetelor. Personal, încă pe la începutul adunării materialului, am optat pentru un sistem de notare aflat între cele două extreme (transcrierea și copierea fidelă), și anume pentru principiul transliterării. Aplicând în practică acest principiu, am notat încă în timpul adunării materialului textele extrase astfel încît pentru numeroasele variante grafice ale literelor să folosească cîte un singur semn. Urmînd principiul acestui sistem moderat „transcriptiv”, în notația fonetică a dicționarului a fost păstrat, în locul lui *s*, *ʃ*, și *σ* numai *s*; în locul lui *sz*, *sʒ*, *ß* numai *sz*; dintre semnele *z*, *ʒ* a fost menținut numai *z*, indiferent de valoarea fonetică a semnului în discuție în ortografia, respectiv pronunțarea autorului textului. Prin urmare, de ex., litera *z* sau *ʒ* avînd valoarea lui *sz*, a fost păstrată ca *z* și n-a fost transcrisă în *sz*. Dintre variantele grafice cu punct sau cu accent ale lui *g* și *l* le-am ales pe cele cu accent (*g'*, *l'*); dintre variantele notării lui *v* cu valoare de *u* am menținut semnele grafice *ú*, *û*; variantele grafice ale lui *w* cu valoare de *v* și pe cele ale lui *y* avînd valoare de *i* și *ü*, dicționarul le dă fără semne diacritice. În notarea vocalelor am păstrat în general semnele diacritice originale; numai două variante ale lui *ö* au fost înlocuite cu semne grafice foarte apropiate: în locul lui *ö* apare *õ*, iar în locul lui *ø* am pus *ø*.

De altfel, în cursul extragerii pe fișe a materialului, am respectat notarea fonetică a textelor, păstrînd chiar și nonsensurile ortografice datorate neîndemînării autorilor lor. Din moment ce asemenea greșeli sînt foarte frecvente în textele vechi, am considerat neavenit să fragmentez lectura textului cu prea multe semne de exclamare. De aceea semnul (*igy*) — menit să atragă atenția asupra lipsei de înțeles sau redactării confuze a frazei, respectiv a expresiilor frazeologice — și semnul (!) — utilizat în cazul cuvintelor cu o formă sonoră specială — apar numai rareori în text.

Această transliterație aplicată în notarea datelor le menține la un nivel acceptabil chiar și din punctul de vedere al celei mai exigente cercetări de istorie a limbii, putînd să-i prilejuiască eventuale obiecții doar paleografului interesat de caracterul variat al semnelor grafice.

7. CANTITATEA MATERIALULUI DE REDACTAT ȘI REDUCEREA NUMĂRULUI DATELOR UTILIZATE

În 1956, cînd redactorul a făcut cunoscut pentru prima dată planul Dicționarului, a considerat, procedînd la o apreciere prudentă, pe baza materialului pe fișe nearanjate, că numărul datelor cuprinse este în jur de 100 000 (cf. PaisEml. 76). În cei peste cincisprezece ani ce au trecut de atunci, datorită cercetării continue în arhive, acest număr a sporit considerabil, astfel încît redactorul a stabilit mai recent — aproximînd și de această dată — numărul datelor la 500 000 (M_{Ny} LXV, 404; SzE 522). În sfîrșit, ca rezultat al unor noi aprecieri efectuate în urma aranjării pe cuvinte-titlu a materialului citorva dintre primele litere ale alfabetului, numărul — rotunjit — al fișelor referitoare la literele A—Gy pînă acum aranjate se poate stabili după cum urmează A: 52 000, B: 53 000, C: 9 000, Cs: 15 000, D: 18 500, E, Ê: 90 000, F: 53 500, G: 12 000, Gy: 12 500. Luînd în considerare proporțiile datelor prezente aici, numărul datelor aflate la dispoziție pentru redactarea Dicționarului poate fi apreciat azi ca fiind de peste 1 000 000.

Devine evident că nu sărăcia materialului, ci dimpotrivă, tocmai bogăția de date îi pricinuieste redactorului greutatea atunci cînd are în vedere o arle atît de cuprinzătoare ca aceea la care s-a referit mai sus, (v. pct. 2). Deoarece timpul disponibil pentru redactare a fost limitat, dar a fost limitat și spațiul ce mi-a fost acordat de editură, s-a impus ca o necesitate imperioasă sarcina selectării datelor, a reducerii cantitative a materialului destinat publicării. Privitor la selectare am avut în vedere (și va trebui să se aibă în vedere și în viitor) următoarele principii:

a) Sînt omise din capul locului fișele incomplete, cu date dubioase sau greșite și cele din care lipsește indicarea punctului geografic de proveniență.

b) Sînt de asemenea eliminate datele provenite din puncte apropiate și din ani succesivi, cu excepția cazurilor cînd ele prezintă mari fluctuații fonetice, semantice sau nuanțe de sens considerabile.

c) În luarea deciziilor privind includerea sau excluderea unor date, redactorul se găsește într-o situație dificilă: el trebuie să fie foarte „zgîrcit” și totodată nu poate uita că dicționarul său tinde să prezinte nu numai variantele fonetice, ci și formele gramaticale ale cuvintelor, probleme de sintaxă, construcții, legături frazeologice, sfera de utilizare, sensul și — într-o anumită măsură — chiar și valoarea stilistică a unităților lexicale. La multe din acestea nu s-au gîndit și — dacă vrem să fim rezonabili și obiectivi — nici nu se puteau gîndi, la nivelul de atunci al lingvisticii, autorii dicționarului istorice maghiare de pînă acum.

d) Selectarea nu poate merge, firește, la infinit. Trebuie să se fixeze o graniță inferioară precisă, dincolo de care dicționarul riscă să nu-și poată informa cititorii în privința istoriei de aproape cinci secole a limbii. De aceea, în cazul cuvintelor monosemantice trebuie să se dea cîte o atestare pentru fiecare secol, iar în cazul cuvintelor polisemantice, trebuie să se includă în dicționar cel puțin cîte o documentare pentru fiecare sens în fiecare secol. Ținînd seama de necesitatea de a oglindi răspîndirea geografică a diferitelor forme fonetice și morfologice, se impune o documentare și mai bogată.

e) Nu pot fi excluse din dicționar datele privind prima apariție a cuvîntului și nici cele referitoare la ultima atestare în cazul cuvintelor ieșite din uz. Pentru secolele XV—XVI, documentarea trebuie să fie mai densă, iar pentru secolele următoare se poate face o selectare mai severă.

f) În esență, în afara fișelor întocmite greșit sau lacunar, toate fragmentele de text culese sînt cuprinse în unul din articolele dicționarului.

Cu prilejul redactării volumului I, m-am condus după principiile de selectare enunțate mai sus, folosind doar jumătate (și în cazul unor cuvinte cu multe atestări numai a patra, a cincea parte) din materialul de care dispuneam. Văzînd proporțiile primului volum, constat — cu regret, firește — că în viitor va trebui să procedez cu o și mai mare severitate în selectarea datelor.

De aceea, din moment ce, începînd cu redactarea volumului al II-lea, trebuie să renunț la munca individuală (această activitate depășește puterea de muncă a unei singure persoane), printre indicațiile elaborate pentru redactorii colaboratori ai volumelor următoare am inclus și obligația de a selecta cît mai riguros datele ce urmează să fie introduse în ele.

8. STRUCTURA DICȚIONARULUI ȘI PROBLEME DE REDACTARE

Dicționarul prezintă materialul lexical maghiar din Transilvania, delimitat în spațiu și timp (cf. punctele 3—4) în ordinea strict alfabetică a articolelor și a trimerelor.

Articolele — referitor la cuvintele-titlu independente — conțin date uneori foarte mult reduse și selectate în comparație cu cele extrase pe fișe (cf. pct. 7), iar trimiterile stabilesc legătura între varianta sau variantele mai importante ale cuvintelor titlu și cuvîntul-titlu independent, în cazul cînd aceste variante se găsesc, conform ordinii alfabetice, la o oarecare distanță de cuvîntul titlu și, în felul acesta, lipsa trimiterii ar îngreua sau ar face chiar imposibilă găsirea lor de către cititorul nelingvist sau avînd altă limbă maternă.

În fiecare articol se disting următoarele părți: 1. cuvîntul titlu (însoțit în cazuri speciale de indicarea părții de vorbire sau a valorii stilistice); 2. sensul, respectiv explicațiile în trei limbi (maghiară, română, germană); 3. înșirarea datelor din trecut cu trimiteri și observații privitoare la izvoare. Cînd e cazul, articolul conține, după explicarea sensurilor sub indicația SzK sau Sz, aparițiile cuvîntului în sintagme și expresii frazeologice. Tot separat se dau în dicționar și atestările care, deși sînt importante din punct de vedere fonetic, au fost scoase pe fișe fără context, în prima fază a culegerii materialului. Aceste date sînt precedate în dicționar de indicația Ha (formă sonoră). Acolo unde este posibil, articolul este completat prin date privind utilizarea cuvîntului titlu în zoonime (Ān), toponime (Hn).

și antroponime (Szn). Dacă despre datele aparținând acestor trei ultime clase nu se poate spune precis cărei semnificații îi aparțin, ele sînt incluse în dicționar după datele privind ultimul sens, prescurtările (Ăn, Hn,, Szn) fiind precedate de semnul ◇. Dacă este îndoielnică însăși apartenența formațiunilor de nume proprii la cuvîntul-titlu în discuție, această parte a articolului este precedată de semnul ?◇.

A) Cuvîntul-titlu poate consta dintr-un singur cuvînt, dar — foarte rar — pot apărea în fruntea articolului cele două variante fundamentale ale cuvîntului pe care studiul datelor istorice le-a stabilit cu precizie. În cazul cînd avem de a face cu cuvinte cu mai multe variante formale, în vederea stabilirii cuvîntului-titlu, s-a procedat în felul următor:

a) Dacă cuvîntul-titlu este un cuvînt existent și azi în limba literară sau în limbajul cotidian, cuvîntul — scris cu ortografia actuală — se pune ca cuvînt-titlu. Facem excepție numai în cazul cînd, în textele vechi transilvănene, cuvîntul se prezintă în mod consecvent într-o altă formă sonoră decît în limba literară. De exemplu, cuvîntul literar *fehér* apare în textele vechi din Transilvania aproape exclusiv sub forma *fejér*. În asemenea cazuri, cuvîntul este așezat ca cuvînt-titlu, împreună cu derivatele și compusele sale, la locul alfabetic al variantei cu *j*, iar varianta cu *h* trimite la locul alfabetic al cuvîntului-titlu.

b) Dacă pe fișe cuvîntul-titlu apare în mai multe variante fonetice, atunci, indiferent de frecvența vreuneia din variante, forma cea dintîi în ordine alfabetică este folosită ca cuvînt-titlu al articolului. De ex. datele privitoare la *avadag*, *avadég*, *avatag*, *avatég* și la alte variante formale sînt incluse în articolul care are ca cuvînt-titlu pe *avadag*, iar celelalte variante, ca cuvinte-trimiteri, așezate în locul ce li se cuvine în ordinea strict alfabetică, indică faptul că documentarea completă a datelor se găsește în articolul lui *avadag*.

c) Dacă se redactează articolul unui cuvînt ieșit din uz sau trecut printre termenii dialectali, cuvînt care, după mărturia formelor atestate, avea în trecut mai multe variante formale, cuvîntul-titlu este dat sub forma în care cuvîntul se găsește în dicționarele istorice sau dialectale, iar variantele fonetice aflate mai la distanță în ordine alfabetică vor fi incluse ca trimiteri la cuvîntul-titlu.

d) Dacă un cuvînt existent și azi figurează în fișe într-o formă fonetică diferită de cea de astăzi, dar în derivate și în compuse apare exclusiv forma actuală, cuvîntul-titlu este redactat în forma lui fonetică arhaică, dar imediat după el se notează și forma de azi; la derivate și la compuse, figurează ca cuvînt-titlu numai forma arhaică.

e) Împrumuturile se includ în dicționar la locul alfabetic al formei în care ele s-au fixat în limba literară sau în limba comună. Pentru cuvintele străine, forma cuvîntului-titlu a fost stabilită după pronunțarea probabilă în epoca respectivă. Aceasta nu înseamnă însă că cercetătorul în lexicologia istorică n-ar putea să admită o altă variantă (sau chiar alte variante) de pronunțare.

Stabilirea cuvîntului-titlu și gruparea materialului în articolul prezidat de acesta au prezentat și alte dificultăți. De aceea, cititorul este avertizat că în dicționar au mai rămas unele oscilații și nesiguranțe. Ne-am străduit și ne vom strădui și în continuare să aplicăm cu consecvență principiile de bază enumerate mai sus, în stabilirea cuvintelor-titlu.

B) În dicționarul nostru (SzT), apartenența la o parte de vorbire sau alta se indică printr-o prescurtare, dar numai în cazul apartenenței cuvîntului la mai multe părți de vorbire și numai atunci cînd e imposibil să se precizeze sensul în limbile de explicație. În acest caz se folosesc anumite indicații gramaticale ca *kics* = formă diminutivală, *gyak* = verb iterativ, *mozg* = verb punctual, momentan etc. În cazul celorlalte (al celor mai multe) cuvinte-titlu, sensurile și explicațiile date în cele trei limbi lămuresc în suficientă măsură apartenența cuvîntului-titlu la o parte de vorbire sau alta.

C) Sensurile și explicațiile date în trei limbi (maghiară, română și germană) încearcă să clarifice mai nuanțat decît în TESz, mai sărac dar mai puțin complicat decît în ÉrtSz, toate sensurile și nuanțele de sens ale materialului lexical din trecut. Din cauză că limitele dintre sens și nuanțe de sens nu se pot trasa cu exactitate, dicționarul nu face distincție între sens și nuanță semantică, între sens principal și sens secundar, ci toate sensurile (în interiorul fiecărei părți de vorbire notată cu cifre romane) sînt date sub cifre arabe. Dacă sensul e aproximativ, el este precedat de notația *kb.*, dacă dubiile sînt și mai mari, notația este *?kb.* Cuvintele cu o singură apariție în materialul adunat, cînd sensul nu poate fi de-

dus din fragmentul de text reprodus, sînt date fără semnificație sau, uneori, însoțite de notația '?' dar sub o cifră arabă separată, în perspectiva găsirii în viitor a semnificației pe baza unor cercetări ulterioare.

Sensurile sînt date în limba maghiară foarte pe scurt, prin 1–2 cuvinte. Excepție fac numai cazurile cînd cuvîntul sau vreun sens al său, fiind ieșit din uz, nu mai poate fi explicat decît prin perifraze. Asemenea explicații sînt foarte rare în comparație cu cele date în română și germană, unde deosebirile lexicale evidente și multiple între maghiară și celelalte limbi impun utilizarea mai largă a explicațiilor perifrastice.

În primul rînd pentru economie de spațiu, sintagmele (locuțiunile) (Szk) și expresiile frazeologice (Sz) nu sînt însoțite de explicații semantice în română și germană, dar nici în maghiară decît dacă construcția respectivă necesită o interpretare pentru cunoscătorul limbii maghiare literare sau vorbite.

D) După sensuri, respectiv explicații urmează, în cadrul fiecărui sens în parte, înșirarea în ordine cronologică a atestărilor extrase din piese de arhivă sau din alte izvoare.

Fiecare atestare este precedată de indicarea precisă a anului sau — cu aproximație — a epocii. Urmează textul redat în transliterație (cf. cele spuse în pct. 6). Fragmentele de text intercalate în citate și date în paranteze rotunde () sînt completări făcute de redactor, iar părțile date în (: :) se află în paranteză și în original. După textul citat urmează o parte inclusă în paranteze drepte []. În interiorul parantezelor, pe primul loc figurează, în majoritatea cazurilor, indicația geografică precisă (numele așezării și — într-o formă prescurtată — numele fostului comitat resp. scaun, sau numai unul din cele două din urmă). Datele fără indicații geografice provin de pe fișe incomplete, dar toate aparțin textelor scrise în Transilvania.

După fixarea geografică a datelor urmează trimiterea la izvorul utilizat. Din moment ce materialul a fost adunat, foarte adesea, în arhive cu totul neorganizate, indicația privitoare la izvor se referă, din păcate, la piese din asemenea arhive, dintre care unele au fost de atunci reorganizate. Această deficiență a trimiterii la izvor, spre regretul autorului, n-a putut fi înlăturat.

După indicațiile privitoare la izvoare, urmează — într-o formă sau alta — numele autorului documentului, în cazul mișlelor numele celui care le-a scris și adesea și cel al destinatarului, în cazul unor fragmente din declarații se dă numele celui care dă declarația, vîrsta lui (în paranteze rotunde), o scurtă notație privind starea socială, eventual ocupația lui. Dacă fragmentul citat sau o parte a sa necesită vreo explicație sau lămurire, observațiile de această natură sînt date sub un semn cu indice, ca observație finală a părții puse între paranteze drepte. Uneori ultimul citat al unor sensuri este urmat de o trimitere la o altă parte a culegerii sau la un alt cuvînt-titlu. Dacă informațiile legate de articol sau observațiile privind caracterul incert al citirii sau greutățile interpretării sînt mai ample, ele sînt culese cu caractere mai mici și sînt date într-un alineat separat.

Redactorul consideră că cele expuse mai sus sînt suficiente pentru ca cititorul primului volum și al celor următoare ale dicționarului să se orienteze ușor în problemele de principiu și cele practice ale redactării. Sperăm că aplicarea consecventă în detalii a principiilor redacționale va ușura orientarea în materialul cuprins în volumele dicționarului.

Referitor la unele probleme atinse în prezentele îndrumări trimitem — pentru lămuriri suplimentare mîi amănunțite — la următoarele lucrări publicate de redactorul dicționarului: *As erdélyi magyar oklevél-szótár mûhely-kérdései* în PaisEml. 69–77. *Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztésének mûhely-kérdései* în StUBB Phil., 1968/2. 43–49; cu unele modificări neesențiale, în NyM 398–402. *Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben*, în MNy LXV, 403–17; prin omiterea inexplicabilă a ultimei fraze, reprodus de Igaz Szó XVIII/2, 36–53. Cu unele modificări neesențiale: *As Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben*, în SzE 520–43. *Mutatvány az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkeiből* în NyIrK XVI, 121–130, 307–15. *Mutatvány egy erdélyi szótörténeti tár szócikkeiből*, în MNy LXVIII, 1–23.

ZUR ORIENTIERUNG

1. DIE GESCHICHTE DES THESAURUS

Der Gedanke zur Schaffung eines wortgeschichtlichen Thesaurus der siebenbürgisch-ungarischen Sprache ist nicht das Resultat einer theoretischen Erwägung und nicht von einem auf den anderen Tag entstanden. In der alltäglichen Verrichtung einer anderweitigen archivarischen Forschungstätigkeit, überwiegend Ortsnamengeschichtlichen Charakters, entwickelte sich zunächst unmerklich, reifte dann beinahe zwei Jahrzehnte lang und wurde endlich zu einer unaufschiebbaren Aufgabe der Plan, während der Forschungstätigkeit in den Archiven aus den durchforschten reichen und bunten Materialien außer den ortsgeschichtlichen Angaben alle anderen, vornehmlich vom Gesichtspunkt der sprachgeschichtlichen Untersuchungen bedeutungsvollen Belege herauszuschreiben. In welchem geringem Maße das in den Archiven verborgene, unabsehbare Quellenmaterial während eines Jahrhunderts von den zahlreichen ungarischen Forschern der Sprachgeschichte nach dem Vorbild des OklSz. ausgebeutet wurde, weiß nicht nur der, der die Ausmaße des archivarischen Materials kennt, sondern jeder, der sich mit sprachgeschichtlicher Forschung überhaupt befaßt, wird das mehr oder weniger vermuten. Schon Gyula Zolnai hat im Vorwort des OklSz. darauf hingewiesen, daß zwar die Zahl der ihm aus dem von István Szamota gesammelten Material zum Redigieren übergebenen Belege in die Tausende gehe, daß das alles aber „nur ein Tropfen aus dem Meer der in unseren Archiven versteckt gebliebenen Angaben sei, zu deren Ausschöpfung nicht die kurzfristige Jugend eines, sondern das lange Leben von hundert Szamota notwendig wäre“ (OklSz. S.V.).

Auch der erste, zunächst vorgesehene Titel des geplanten lexikographischen Werkes — Urkunden-Wörterbuch der siebenbürgisch-ungarischen Sprache — weist darauf hin, daß der Bearbeiter des jetzt zur Veröffentlichung gelangenden Werkes sich von dem Vorbild des OklSz. nicht freimachen konnte. Als er aber mit der Ordnung bzw. Auswahl des Materials begann, mußte er sich bei der annähernden Feststellung der Zahl der auf einen Buchstaben entfallenden, nach Worteinheiten eingeteilten Zettel des Materials überzeugen lassen, daß die geplante Arbeit auch schon wegen des Ausmaßes der zur Verfügung stehenden Angaben nicht als eine bloße Ergänzung des OklSz. angesehen werden kann, da dem Redakteur des Thesaurus gegenüber dem etwa 50 000 Angaben enthaltenden Material des OklSz. am Anfang des Redigierens etwa rund eine Million Wortbelege zur Verfügung standen. Neben dieser — letztlich quantitativen — Erwägung wurde der Verfasser von dem größtenteils andersartigen Charakter des für den Thesaurus gesammelten Materials dazu bewogen, den von dem NySz. und OklSz. unabhängigen Charakter seines Werks mit dem Titel „Wortgeschichtlicher Thesaurus der siebenbürgisch-ungarischen Sprache“ zum Ausdruck zu bringen.

Nach solchen Vorarbeiten ging der Verfasser im Januar 1966 allein an die Arbeit des Redigierens. Nach sechs Jahre langem Ringen mit dem gewaltigen Zettelmaterial hat er Anfang des Jahres 1972 das Redigieren des I. Bandes beendet. Im Juni desselben Jahres wurden die äußerst mühsamen Vorbereitungsarbeiten zur Drucklegung abgeschlossen, das vollständige Manuskript wurde dem Verlag in erster Form im Juli des gleichen Jahres übergeben. Da aber das Manuskript aus drucktechnischen Gründen im Laufe des Jahres 1973 von neuem mit der Maschine abgeschrieben werden mußte, hat der Verfasser vor dem Beginn dieser Arbeiten die Lehren, die bei der Redigierung der einzelnen Wortartikel des zweiten Bandes, das bereits zum größten Teil fertig vorlag, gewonnen wurden, nützlich gemacht und die Wortartikel des ersten Bandes wesentlich umgearbeitet bzw. mit neuen Angaben in bedeutendem Maße erweitert. Das Manuskript konnte auf diese Weise in endgültiger Form nur am Ende des Jahres 1973 den Weg zur Erscheinung antreten.

2. DIE AUFGABE DES THESAURUS

Werden die zwei großen Schatzkammern des geschichtlichen ungarischen Wortschatzes, das NySz. und das OklSz. seitens des Forschers der ungarischen Sprachgeschichte mit Recht auch hochgeschätzt, er wird doch immer wieder bei ihrer Verwendung Mängel und Einseitigkeiten entdecken, die ihn in seiner Arbeit hemmen. Das NySz. bezog zwar sein Material aus der alt- und mittelungarischen Periode aus handschriftlichen Quellen (Codices, Glossare usw.), aber aus der neuungarischen Zeit haben die Verfasser fast ausschließlich das Material aus literarischen Werken sammeln lassen. Der ältere, aus der Zeit vor Mohács entstammende Teil des Materials, der die Grundlage der Materialsammlung bildete, besteht überwiegend aus Übersetzungen aus dem Lateinischen mit einem einseitigen dem religiösen Leben entstammenden Wortschatz. Das Material aus der neuungarischen Zeit enthält infolge der Verweltlichung der Literatur bereits einen verhältnismäßig vielfältigen Wortschatz, hier aber entfernten der bewußte Sprachgebrauch und die sprachformend-schaffenden Ansprüche der Schriftsteller das Material des Wörterbuches vom Sprachniveau des Alltags, von der gesprochenen, anspruchsvolleren oder weniger anspruchsvollen Gemeinsprache und noch mehr von dem Bereich der Mundart. Das in seinen Belegen schon viel farbigere, aus archivarischen Belegstücken verfaßte, aber im Verhältnis zu dem NySz. weitaus bescheideneres Material enthaltende OklSz. kann die obenerwähnten Mängel des NySz. nur teilweise beseitigen. Dennoch kann auch jener Mangel bzw. Einseitigkeit nicht verschwiegen werden, daß unsere beiden geschichtlichen Wörterbücher mit ihrer puristischen Einstellung bei der Materialsammlung, nämlich in der Spiegelung der sprachlichen Realität der Vergangenheit, schon von vornherein die Möglichkeit ausschlossen, den ehemals allgemein gebrauchten Wortschatz in seiner Vollständigkeit darzustellen. Es ist einleuchtend, wie einseitig der Bereich der Fremd- und Lehnwörter erscheint, wenn wir sie vom Standpunkt des auf Grund von puristisch eingestellter Sammeltätigkeit redigierten Wortschatzes dieser uns zur Verfügung stehenden geschichtlichen Wörterbücher betrachten, und um wieviel farbiger und lebensreuer die mit den einzelnen Wörtern verbundenen Fragen zum Vorschein kommen, wenn wir den Wortschatz eines jeden Zeitalters in seiner Vollständigkeit untersuchen und uns über den puristischen Standpunkt hinwegsetzen! Zudem wird der sich mit wortgeschichtlichen Fragen Befassende mangels Fixierung einzelner Angaben in NySz. in zeitlicher Hinsicht, in den beiden Werken in wortgeographischer Beziehung, in seinen zeitgemäß betriebenen Forschungen gehemmt.

In Anbetracht solcher und anderer Mängel und Einseitigkeiten hat der Verfasser des Thesaurus seine wortgeschichtlichen Untersuchungen so eingeleitet, daß mit dem jetzt zu redigierenden Thesaurus die hier erwähnten und andere, unerwähnte Mängel und Einseitigkeiten der ungarischen wortgeschichtlichen Sammeltätigkeit ersetzt und ergänzt werden sollten.

Eben deshalb hat sich der Sammler und Verfasser des Materials darum bemüht und wird sich im weiteren bemühen, die Sprache in diesem lexikographischen Werk sozusagen in ihrer Lebensnähe, ihrem täglichen Gebrauch, ihrer dynamischen Bewegung und Veränderung darzustellen. Der Benützer des erscheinenden Werkes wird also neben der dem Wortschatz angehörenden Wortschicht auch die sich im Absterben befindlichen alten, die eben geborenen und gleich wieder verschwindenden oder erhalten gebliebenen, sich bewährenden und lebenskräftigen neuen Formen vielfach in zahlreichen, manchmal aber nur in wenigen Belegen vorfinden. Die Erwähnung des Reichtums und der Armut an Belegen ist hier im Grunde eben deshalb aktuell, da zumeist schon die Zahl der Belege selbst den in dem geschichtlichen Wortschatz eingenommenen Platz und die darin gespielte Rolle eines jeden Wortes angibt.

Dieser Thesaurus wurde nicht einseitig mit ausschließlich linguistischer Zielsetzung bzw. Bestimmung ausgearbeitet, obwohl er bestrebt ist – innerhalb des gesamten siebenbürgisch-ungarischen Schrifttums verbleibend – in erster Linie die Wörter in ihren lebensnahen (morphologischen, semantischen, syntaktischen und sogar stilistischen) Erscheinungsformen zu erfassen und möglichst zahlreiche und genaue Angaben zu liefern. Über den Interessenkreis der Sprachwissenschaft hinaus beabsichtigt er nämlich, geschichtliches Wortmaterial für jede Wissenschaft zu bieten, die mit Anspruch auf den Historismus die in ihren Interessenkreis einbezogenen Fragen untersucht. Ein besonders beachtenswertes

sprachliches und brauchtumskundiges Material stellt der Thesaurus den Pflegern der Geschichtswissenschaft sowie der geschichtlichen Volkskunde zur Verfügung.

Über die streng wissenschaftlichen Interessen hinaus kann das Werk auch in zwei weiteren Beziehungen nützlich sein: für den Archivforscher und für den an der Bereicherung des Wortschatzes und Sprache arbeitenden Schriftsteller. Dem Archivforscher — den Archivforscher ungarischer Muttersprache ausgenommen — stand in der Interpretierung des siebenbürgischen Wortmaterials kein lexikologisches Hilfsmittel zur Verfügung, das die rumänischen und deutschen (sächsischen) Forscher hätte unterstützen können. Es dürfte sicher die Meinung des Verfassers geteilt werden, daß die Bände des Thesaurus auch in dieser Hinsicht bis zu einem gewissen Maße einem Mangel abhelfen. Bei alledem — glaubt der Verfasser — kann der Schriftsteller, der sich bemüht, den Wortschatz zu bereichern und ihm edle Prägung zu verleihen, von dem Reichtum, der Anschaulichkeit und den feinen Abschattierungen der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache angespornt, mit Hilfe der Angaben des Thesaurus zur Fülle des Wortschatzes der heutigen Literatursprache beitragen.

3. DAS MATERIAL DES THESAURUS

In den Thesaurus wurden nur die Gattungsnamen der siebenbürgisch-ungarischen Sprache aufgenommen. Die Eigennamen fanden selbständig keine Aufnahme, mit Ausnahme folgender Fälle: a) Wenn Eigennamen zu substantivierten Gattungsnamen geworden sind: *árpádka*, *atilla*, *buda* usw.; b) wenn sie als Glieder attributiver Zusammensetzungen bzw. Wortverbindungen appellativen Charakters *Ali basa ideje*, *Bartók-alma*, *Básta-járás*, *Behes hada*, *buda-bekecs* usw. gebraucht werden; c) wenn sie mit dem Suffix *-i* aus Siedlungs- und anderen Ortsnamen abgeleitet sind bzw. wenn es sich um Wortformen abgeleiteter Wörter toponymischen Charakters, deren morphologische Form sprachgeschichtlich aufschlußreich ist, handelt: *alfalvi* ~ *alfali*, *kobátfalvi* ~ *kobátfali*, *ardai* ~ *ardói*, *besenyei* ~ *besenyői*, *somlyai* ~ *somlyói*, *fejéregyházi*, *jákótelki* usw.; d) wenn es sich um aus Tauf- oder Heiligennamen gebildete Namen von Fest- und anderen besonderen Tagen bzw. um Glieder anderer Zusammensetzungen: *Boldogasszony nap(ja)*, *boldogasszony árja*, *Luca-nap*, *Szent Antal napja* usw. handelt.

Mit der Zielsetzung, den Wortschatz der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache in seiner Reichhaltigkeit darzustellen, hat der Verfasser, ermutigt auch von den Bestrebungen der neueren Redigierungsverfahren, um die Stichwörter eines Wörterbuches zu bereichern, außer den Stamm- und zusammengesetzten Formen, alle vorkommenden abgeleiteten, ja sogar die nicht einmal mit anderen Endungen (Flexionsendung, Zeichen) versehenen Wortformen verzettelt und lemmatisiert. Mit Hilfe dieses Stichwortmaterials wurden von dem Verfasser außer den Stammwort-, häufigeren Ableitungsformen und Zusammensetzungen nicht nur alle abgeleiteten Formen oder eine seltene, eventuell nur einmal vorkommende Wortform mit Endung oder lose Zusammensetzungen als Stichwort angeführt, sondern oft auch solche Wortfügungen, die bisher noch in keinem geschichtlichen oder beschreibenden-etymologischen Wörterbuch den Rang des Selbständigwerdens als Stichwort erreicht hatten, sondern bisher lediglich von den Verfassern der neuerdings veröffentlichten Wörterverzeichnisse in den sprachwissenschaftlichen Zeitschriften aufgeführt wurden. Unter die Stichwörter des Thesaurus wurden also auch diejenigen, von den bisherigen geschichtlichen und etymologischen Wörterbüchern außer acht gelassenen Wortformen mit den verschiedenen Biegungsendungen aufgenommen, die es nach dem Beweis der angeführten Belege aus der älteren Zeit wegen ihres damaligen häufigen Gebrauchs wert sind, als Stichwörter aufgenommen zu werden. Da aber der Thesaurus nicht nur die Ansprüche der ungarischen und anderssprachigen Forscher der Sprachgeschichte befriedigen soll, sondern auch den ungarischen und anderssprachigen Forschern anderer Wissenschaftszweige zu Hilfe kommen will, wird seine praktische Anwendbarkeit verbessert, wenn z.B. die bereits als wirkliche Umstandswörter geltenden Wortformen mit den Endungen *-ba*, *-be*, *-ban*, *-ben*, *-int*, *-képpen*, *-kor*, *-lag*, *-leg*, *-lan*, *-len*, *-n*, *-szor*, *-szer*, *-ször* und anderen als selbständige Stichwörter vorkommen. Der Thesaurus weicht in der Bestrebung, den Wortschatz der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache möglichst vollständig darzustellen, von dem grund-

sätzlichen Standpunkt des NySz. ab, demzufolge „von den Stichwörtern diejenigen Ableitungen aus geschlossen werden müssen, die sich der Form und Bedeutung nach aus den Grundformen von selbst erschließen lassen, nämlich die Partizipialformen, die Hauptwörter der Art *jártomban*, *alattomban*, mit Ausnahme derer, die eine von der ursprünglichen abweichende Bedeutung entwickelt hatten“ (Utasítások I.3). Der jetzt erscheinende Band des Thesaurus sowie die folgenden lassen diesen „prinzipiellen“ Gesichtspunkt des NySz. außer acht und betrachten als Stichwörter von den hier erwähnten und nicht erwähnten Fällen alle diejenigen Wortformen, die entweder aus sprachgeschichtlichen oder aus praktischen Gründen leicht auffindbar sind und auf Selbständigkeit Anspruch erheben können.

Auf diese Weise soll der Thesaurus das vollständige Bild der gesammelten Belege des Wortschatzes der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache mit der Einschränkung darstellen, daß die Vollständigkeit des Wortschatzes nur auf das gesammelte Material und nicht auf die redigierte Gesamtheit des Wortschatzes der alten Sprache bezogen werden kann. Die weitere Forschung kann später wohl mit einer großen Anzahl neuer Belege das jetzt im Thesaurus erscheinende geschichtliche Material bereichern.

4. DIE GEOGRAPHISCHE UND ZEITLICHE BEGRENZUNG DES MATERIALS

Der Thesaurus gewann langsam seinen selbständigen Charakter, die territorialen und noch mehr die zeitlichen Grenzen des in das Wörterbuch aufzunehmenden Wortmaterials aber wurden erst später bestimmt.

Wiederholt muß auf den Unterschied zwischen den räumlich nicht fixierbaren Belegen des NySz. und OklSz. und den fixierbaren des Thesaurus hingewiesen werden. Das NySz. gibt überhaupt nicht, das OklSz. nur sehr selten den räumlichen Bereich an, aus dessen Schrifttum der in das Wörterbuch aufgenommene Beleg entstammt. Demgegenüber wurde — soweit möglich — auf jedem Zettel der geographische Erscheinungsort des Belegs angegeben. Aber auch auf denjenigen Zetteln, auf denen er nicht erscheint, bietet der Beleg eine Angabe siebenbürgischer Herkunft. Eben deshalb können die meisten Belege im Zettelmaterial des Thesaurus nicht nur als sprachgeschichtliche, sondern vor allem auch als mundartgeschichtliche Beweisstücke herangezogen werden.

Aus wortgeographischen Gründen erschien es notwendig, die territoriale Begrenzung des Sammelns in der zweiten Phase der Materialsammlung ein wenig zu modifizieren. Anfangs wurde nämlich nur das geschichtliche Siebenbürgen im engeren Sinne (ohne das Partium) in den Interessenkreis des Verfassers einbezogen, später aber, um die territoriale Verbreitung der einzelnen Wörter und Spracherscheinungen festzustellen, erwies es sich als notwendig, die Grenzen der wortgeographischen Untersuchungen nach Möglichkeit auf den zu dem ehemaligen Szatmár gehörenden Teil der Kővár-Gegend und auf die Maramarosch zu erweitern.

In noch stärkerem Maße mußten die zeitlichen Grenzen im Vergleich zu den anfangs zugrunde gelegten später ausgeweitet werden. Auf Grund praktischer Erwägungen wurden seinerzeit die Jahre der Bildung des siebenbürgischen Fürstentums, das fünfte Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts, als unterste Grenze der Forschung festgelegt. Da aber im Laufe der archivatischen Sammeltätigkeit mehrere, unter sprachgeschichtlichem Gesichtspunkt auch sehr wertvolle sprachliche Belege auftauchten, die Sprachdenkmäler bzw. Texte in ungarischer Sprache aus dem 16., ja sogar einige aus der Mitte und der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts enthielten, schien es dem Verfasser geeignet, die zeitlichen Grenzen der Forschung auf die Mitte des 15. Jahrhunderts festzulegen. Als obere Grenze wurde das Ende des vorigen Jahrhunderts bestimmt. (Ausführlich wurde diese Veränderung in zwei Richtungen in StUBB Phil. 2/1968. S. 45–6; MNy. LXV, S. 405 ff; SzE. S. 523 ff behandelt.)

Mit dieser Erweiterung der angeführten territorialen Grenzen gelangte in den Forschungsbereich des Sammlers und Verfassers des Thesaurus in mundartlicher Hinsicht vielleicht das farbigste und mannigfaltigste Gebiet. Er selbst ist der Meinung, daß man zweifellos die mundartgeschichtlichen Forschungen bereichern und lebensnah machen könnte, wenn die Forscher zukünftig mit solchen neuartigen, historisch-geographischen Methoden das in den Archiven verborgene, unendlich reiche Material behandeln würden.

5. DIE QUELLEN DES MATERIALS

In der Anfangsperiode der Sammeltätigkeit ging der Sammler an die endlose Arbeit des Angabensammelns in der Weise, daß lediglich die aus den ursprünglichen oder ihnen gleichwertigen archivarischen Quellen herausgeschriebenen Belege in das zu redigierende Wörterbuch aufgenommen werden sollten. Da der Forscher sich aber während seiner jahrzehntelangen, anders gerichteten Forschungstätigkeit genötigt sah, auch in den geschichtlichen Veröffentlichungen herumzustöbern, konnte er die darin zahlreich vorkommenden, aufschlußreichen Angaben aus der alten Sprache nicht unbeachtet und unverzettelt lassen. Wenn auch die Zahl dieser aus einem inneren Zwang zunächst ausgeschriebenen Angaben beträchtlich ist, so könnten sie im Thesaurus, angefangen mit dem I. Band und ebenso bei den folgenden Bänden, nur dann angeführt werden, wenn ihre lexikographische Erfassung notwendig erscheint, so im Falle der Wörter, die, obwohl sie einen frühen Ursprung haben, erst später belegt und dann schon veraltet sind. Die meisten Angaben wurden vom Verfasser nur in geringem Umfang berücksichtigt, deshalb stellt diese Art Sammeltätigkeit lediglich eine Nachlese und nicht eine vollständige Quellenausbeutung dar. Soweit solche Zettel berücksichtigt werden, wird jeweils auf die Quelle hingewiesen. Wenn ein Beleg dagegen nicht aufgenommen wurde, wird, um weitere Daten anzugeben, von Fall zu Fall am Ende des jeweiligen Artikels auf den Fundort des ausgelassenen Belegs hingewiesen.

Der größte Teil der Angaben wurde — der ursprünglichen Zielsetzung entsprechend — aus den der sprachgeschichtlichen Forschung unzugänglichen archivarischen Stücken entnommen. Der Sammler hat zunächst — während seiner andersgerichteten Forschungstätigkeit — nur ganz beiläufig *auch* wortgeschichtliche Belege ausgeschrieben, mit der Zeit aber, nach der endgültigen Herausformung des Sammelplans und der Sammelmethode, wurde jeder Beleg, der aus einer archivarischen Einheit in Betracht gezogen werden konnte, verzettelt. Das benutzte archivarische Material setzte sich aus den verschiedensten amtlichen und privaten Schriftstücken der Vergangenheit und des lokalen Schrifttums zusammen: Guts- und Dienstkonskriptionen (inventarium, urbarium), Testamente, Teilungsbriefe, Mitgifts- und Gegenstandsregister, das Protokollmaterial der in den verschiedensten Fragen des Lebens geführten Vernehmungen, Tausch- und Kaufschriften, Rechnungen, Ausgabelisten, Rundschreiben, Visitations- und Gerichtsprotokolle, sowie Protokolle des städtischen Rats und der Stühle, Matrikel, Leibeigenenbriefe, Tagebücher, Meditationen, Privatbriefe (Missilia) und die Angaben anderer Stücke kamen in die Hände des Sammlers, eines interessanter als das andere, eines farbiger als das andere. Diese Angaben, die schon in ihrer Vielzahl kein unbedeutendes Material darstellten, erscheinen jetzt als Ergebnis des Redigierens vor dem Benützer des Thesaurus.

6. DIE SCHREIB- UND VERWENDUNGSWEISE DER ANGABEN

Im Laufe einer Wörterbucharbeit mit geschichtlicher Prägung ist die Art und Weise der Wiedergabe des Lautwertes in der Schreibweise bzw. in der Veröffentlichung eine Frage, die bereits in der Phase der Materialsammlung oder am Anfang des Redigierens mit völliger Entschiedenheit bestimmt werden soll. Bereits zu Beginn der Sammeltätigkeit wurde zwischen den beiden extremen Arten von Schreibweisen, d.h. zwischen den mit der sog. Transkriptions- und der graphischen Genauigkeit arbeitenden Schreibweisen, der Grundsatz einer buchstabengetreuen Wiedergabe des Lautwertes in der Schreibweise bzw. Veröffentlichung festgelegt. Praktisch wurde dieser Ansatz so angewandt, daß bereits während der Sammeltätigkeit, spätestens aber im Laufe des Redigierens die ausgeschriebenen archivarischen Texte, die ein lautenhaft abwechslungsreiches graphisches Buchstabenbild aufwiesen, in der Weise verzettelt wurden, daß für die Wiedergabe einzelner voneinander graphisch häufig abweichender Buchstaben nur ein einziges Zeichen verwendet wurde. Infolge dieses Grundsatzes einer sehr mäßigen „Transkription“ wird das *s* in der Wiedergabe des Wörterbuchs anstelle eines *ſ*, *σ* nur mit *s*, das *ss* anstelle eines *sʒ*, *ß* mit *sz*, das *z* bzw. *ʒ* nur mit *z* bezeichnet, ungeachtet dessen, welchen Lautwert der Quellschreiber in seiner Rechtschreibung

bzw. Aussprache dem betreffenden Zeichen beimaß. So wurden z.B. die Zeichen *z* oder *3* mit dem Lautwert des *sz* als *z* gelassen und nicht mit *sz* umgeschrieben. Von den Konsonantenvarianten mit Punkt bzw. Strich eines *g* und *l* wurde nur die eine (*g'*, *l'*) verwendet. Von den Zeichenvarianten des *v* mit *ü*-Lautwert wurden die *ú*, *ü*-Zeichen, von den mit diakritischen Zeichen verschiedenartig versehenen Varianten des *w* mit *ü* oder *v* und des *y* mit *i* und *u*-Lautwert wird innerhalb des Thesaurus nur eines verwendet. In der Schreibweise der Vokale wurde im allgemeinen das Beizeichen beibehalten, lediglich die für das Zeichen des *ö* angewandten vielfachen, aber aus rechtschreibungsgeschichtlichem Gesichtspunkt belanglosen zwei Varianten wurden mit dem dem *ö* am nächsten kommenden Zeichen: *ö* anstatt

q anstatt *q* ersetzt.

Im übrigen behielt der Verfasser im Laufe der Verzettelung des Materials die Lautzeichen der zugrunde liegenden Texte bei. Auch die auf Schreibfehler zurückgehenden orthographischen Ungenauigkeiten und Unverständlichkeiten wurden unverändert gelassen. Da solche Fehler in den zeitgenössischen Texten recht häufig vorkommen, schien es nicht empfehlenswert, das Lesen des Textes mit häufiger Anwendung von Ausrufungszeichen zu stören. Aus diesem Grunde wurde in den Texten nur selten das auf den unverständlichen oder unklaren Textteil hinweisende (*igy!*) und das auf die auffallende Lautform eines Wortes aufmerksam machende (!) – Zeichen angewandt.

Durch diese buchstabengetreue Wiedergabe des Lautwertes in der Schreibweise werden die Belege auch für die anspruchsvollste sprachgeschichtliche Untersuchung geeignet sein; allenfalls könnte der für die Verschiedenartigkeit der graphischen Zeichen sich interessierende Paleograph dagegen Einwände erheben.

7. DER UMFANG DES ZU REDIGIERENDEN MATERIALS UND DIE VERRINGERUNG DER ZAHL DER VERWENDBAREN BELEGE

Als der Verfasser im Jahre 1956 zum ersten Mal über den Plan des Thesaurus berichtete, setzte er die Zahl der noch ungeordneten, redigierbaren Belege mit vorsichtiger Berechnung bei 100 000 an (Pais-Eml. 76, NyM 394). Seitdem hat diese Zahl sich durch die alltägliche archivarisches Forschung vervielfacht, so daß der Verfasser die Zahl der Belege zuletzt noch immer nur annähernd mit einer halben Million angeben konnte (MNy. LXV, 404; SzE. 522). Aber erst nach der Ordnung der Stichwörter der ersten Buchstaben des Alphabets konnte die endgültige Zahl nach einer genauen Aufnahme der Stichwortzettel für die Buchstaben *A* – *Gy* in folgenden Rundzahlen festgelegt werden: *A*, *Á*: 52 000, *B*: 53 000, *C*: 9000, *Cs*: 15 000, *D*: 18 500, *E*, *É*: 90 000, *F*: 53 500, *G*: 12 000, *Gy*: 12 500. Auf Grund der sich hieraus ergebenden wahrscheinlichen Gesamtzahl der Belege kann man heute die Zahl der zum Redigieren des Thesaurus zur Verfügung stehenden Angaben auf mehr als eine Million schätzen.

Es ist verständlich, daß nicht der Mangel an Belegen, sondern eben das Gegenteil dem Verfasser Schwierigkeiten verursacht hat, nachdem er für den Thesaurus eine solche, oben dargestellte, umfassende Verwendung bestimmt hat (vgl. Punkt 2). Da der Verfasser außer mit den zeitlich begrenzten Möglichkeiten des Redigierens auch mit Beschränkungen hinsichtlich des Umfangs von Seiten des Verlags rechnen mußte, ergab sich unabdingbar die Notwendigkeit einer Sichtung und Verringerung der Zahl der zu redigierenden Belege. In dieser Hinsicht wurden folgende Gesichtspunkte berücksichtigt

a) Von vornherein bleiben diejenigen Zettel unbeachtet, die aus irgendeinem Grunde unvollständige, zweifelhafte oder sogar falsche, territorial nicht fixierbare Angaben enthalten.

b) Ausgelassen werden die Angaben, die aus gleichen oder einander naheliegenden lokalen Belegpunkten in dichter zeitlicher Folge vorkommen, mit Ausnahme solcher Fälle, die in der Lautform und Bedeutung große Schwankungen bzw. Nuancen aufweisen. Die genaue Darstellung dieser Erscheinungen erfordert nämlich eine möglichst vollständige Aufnahme der entsprechenden Belege.

c) Die Entscheidung, welche Belege aufzunehmen bzw. außer acht zu lassen sind, bereitet dem Verfasser Schwierigkeiten, da der Thesaurus ja außer den Varianten der Lautform auch eine solche Darstellung der grammatischen Formen, syntaktischen Fragen, Wortverbindungen, Wendungen, des

Verwendungskreises und der Bedeutung des Wortes, ja sogar bis zu einem gewissen Maße seines stilistischen Wertes anstrebt, an welche die bisherigen ungarischen sprachgeschichtlichen Wörterbücher nicht gedacht hatten und auch — um anerkennend gerecht zu sein — nach dem Stande der damaligen Sprachwissenschaft nicht denken konnten.

d) Bei der Sichtung der ältesten Belege müssen der Zahl von vornherein Grenzen gesetzt werden. Da der Thesaurus dem Leser über das siebenbürgisch-ungarische Sprachleben von fünf Jahrhunderten Auskunft geben möchte, muß von den Wörtern mit gleicher Bedeutung sowie von den mehrdeutigen für jede Bedeutung je ein Beleg in die Artikel aufgenommen werden. Wortgeographische, lautliche und morphologische Eigenarten der Belege rechtfertigen selbstverständlich ebenfalls ihre Aufnahme in höherem Maße in die Wortartikel.

e) Nicht ausgelassen werden die ersten und hauptsächlich die letzten Formen des Vorkommens eines Wortes, die für sein Auftauchen und Absterben den Beweis erbringen. In der Auswahl der Belege aus dem 15.—16. Jahrhundert verfährt man großzügiger, als mit denen aus den anderen Jahrhunderten.

f) Im wesentlichen werden alle Belege aus den zeitgenössischen Texten in dieses oder jenes Stichwort — nur freilich nicht selten unter einem anderen Lemma und eventuell schwieriger auffindbar — aufgenommen.

Obwohl der Verfasser in Anbetracht solcher Erwägungen beim Redigieren des I. Bandes in der Aufnahme und Sichtung der Belege nur die Hälfte, oft auch nur ein Viertel oder ein Fünftel der mehrfach vorkommenden Wörter herangezogen hat, muß er — den Umfang des ersten Bandes betrachtend in der Sichtung des Belegmaterials wohl oder übel noch strenger verfahren.

Deshalb sind in den für die Weiterarbeit aufgestellten Richtlinien für die Redaktionsmitarbeiter der folgenden Bände — weil die Arbeitskraft eines einzelnen nicht ausreicht, die Redigierungsarbeit zu bewältigen, nimmt der Verfasser vom II. Band an die Mitarbeit anderer Forscher in Anspruch — für die Sichtung und Verringerung des Belegmaterials besonders strenge Maßstäbe aufgestellt.

8. AUFBAU DER WORTARTIKEL DES THESAURUS

Der Thesaurus führt das in dem 3. und 4. Punkt dieser Einleitung nach lexikalischen, territorialen und zeitlichen Gesichtspunkten bezeichnete Material in strenger, alphabetischer Reihenfolge der Wörterbuchartikel und Verweisungswörter an.

Die Wörterbuchartikel enthalten das sorgfältig gesichtete und im Umfang reduzierte Material, das dem Verfasser während des Redigierens zur Verfügung stand und aus dem er die einzelnen Stichwörter bestimmt hatte (vgl. oben Punkt 7).

Die Verweisungswörter aber verweisen von derjenigen wichtigeren Formvariante oder denjenigen Formvarianten auf den selbständig angeführten Wörterbuchartikel. Diese Varianten liegen alphabetisch geordnet von dem selbständigen Stichwort mehr oder weniger entfernt, weshalb ihre Auffindung besonders für einen Nichtlinguisten oder anderssprachigen Benutzer des Thesaurus — sonst schwierig oder gar unmöglich wäre.

In jedem Wörterbuchartikel sind folgende Teile zu unterscheiden: 1. Stichwort (eventuell mit Bezeichnung der Wortart und der stilistischen Eigenart); 2. Irsprachige (ungarische, rumänische und deutsche) Bedeutung, bzw. Erklärung des Wortsinnes; 3. Angabe der Belege aus der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache mit Verweisung auf die Quellen und Anmerkungen. Gegebenenfalls gibt der Wörterbuchartikel die geschichtlichen Belege des Wortes in Wortfügungen und Redewendungen, geordnet nach der jeweiligen Bedeutung, unter dem Zeichen Szk bzw. Sz an. Gleichfalls gesondert werden jene Belege angeführt, deren Lautform eigentümlich ist, die aber aus dem zeitgenössischen Textzusammenhang gerissen verzettelt wurden. Diese Formen wurden unter dem Zeichen Ha (hangalak, Lautform) angeführt. Wo es möglich ist, wird der Wörterbuchartikel mit Belegen bezüglich der Stellung des Stichworts in Tier- (Än), Orts- (Hn) und Personen-na-

men (Szn) ergänzt. Kann aus diesen drei Arten von Belegen nicht mit völliger Sicherheit geschlossen werden, unter welche Bedeutung die jeweilige Form der Eigennamen einzuordnen ist, so wird sie nach den geschichtlichen Angaben der zuletzt angeführten Bedeutung unter dem Zeichen ◇ vor der betreffenden Buchstabenabkürzung angeführt. Wenn es dann zweifelhaft sein könnte, ob dieser Beleg überhaupt unter das betreffende Stichwort eingeordnet werden kann, so wird vor diesem Artikelteil das Zeichen ?◇ verwendet.

A. Das Stichwort kann aus einem einzigen Wort bestehen, es können aber auch — sehr selten — beide Formen zweier Formvarianten an der Spitze des Wörterbuchartikels erscheinen. Der Verfasser hat bei der Bestimmung des Stichworts im Falle der Wörter mit Formvarianten folgendermaßen verfahren:

a) Ist das Stichwort ein Wort, das in der Literatur- bzw. Umgangssprache auch heute vorkommt, so wird die heutige orthographische Form gebraucht. Ausgenommen werden nur jene Fälle, bei denen das Wort in der siebenbürgisch-ungarischen Sprache folgerichtig in einer anderen, von der literarischen abweichenden Lautform vorkommt. Das Wort *fehér* der Literatursprache erscheint z.B. in der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache fast ausnahmslos in der Form *fejér*. In diesem Falle wird es mitsamt den Ableitungen und Zusammensetzungen dort als Stichwort angeführt, wo die j-Formenvariante ihren Platz im Alphabet hat, die h-Variante dagegen verweist in Form eines Verweisungsworts auf den alphabetischen Platz des Stichworts.

b) Kommt das Stichwort auf den Zetteln in verschiedenen Lautformen vor, so wird immer die erste Form nach der alphabetischen Reihenfolge ohne Rücksicht auf die Häufigkeit der Lautform als Stichform an die Spitze des Wörterbuchartikels gesetzt. Die verzettelten Formvarianten des Wortes *avadag*, *avadég*, *avatag*, *avatég* und andere Formen werden z.B. unter die *avadag*-Form eingereiht, die in der alphabetischen Reihenfolge weiter entfernt stehenden Varianten aber verweisen an der entsprechenden Stelle des Alphabets auf den alle Formvarianten der Belege enthaltenden Wörterbuchartikel.

c) Wird ein solches ausgestorbenes oder auf das Niveau der Mundart verdrängtes Wort redigiert, das in der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache mehrere Formvarianten hatte, so muß das Stichwort nach der in den geschichtlichen und Mundartwörterbüchern vorkommenden Form festgehalten werden. Dagegen werden die der Lautform nach in der alphabetischen Reihenfolge weiter entfernten Varianten als Verweisungswort auch hier angeführt.

d) Kommt ein auch heute lebendiges Wort in den Belegen in einer von der heutigen abweichenden Lautform, in den Ableitungen und Zusammensetzungen aber ausschließlich in einer der heutigen entsprechenden Form vor, so wird das Stichwort in seiner ursprünglichen Form redigiert, an zweiter Stelle aber wird auch die heutige Form angegeben. In den Ableitungen und Zusammensetzungen aber wird nur die ursprüngliche Form als Stichwort angeführt.

e) Im Falle der Lehnwörter wird das Stichwort in der Weise alphabetisch geordnet, wie das Wort in der Literatur- und Umgangssprache Verwendung fand. Bei den Fremdwörtern gilt die Variante als Stichwort, von der angenommen wird, daß sie einst gesprochen wurde.

Die Schwierigkeit bei der Festlegung der Stichwörter und ihrer Einreihung besteht weiterhin und wird auch in Zukunft bestehen; in dieser Hinsicht muß also von vornherein mit bestimmten Schwankungen gerechnet werden. Auch bisher hat sich der Verfasser bemüht, die angeführten Prinzipien in der Festlegung und Einordnung der Stichwörter möglichst folgerichtig anzuwenden; auch in Zukunft wird man sich in dieser Hinsicht bemühen.

B. Im Thesaurus werden Abkürzungen zur Bezeichnung der Wortarten nur im Falle der zu mehreren Wortarten gehörenden Wörter und nur im Falle bestimmter grammatischer Abkürzungen benutzt, wenn die Erläuterung des Wortes mit Hilfe der erläuternden Sprachen (rumänisch und deutsch) nicht möglich war, z.B. (*kics.* = Form mit Diminutivsuffix, *gyak.* = frequentatives Zeitwort, *mozz.* = momentanes Verb usw.). Für die übrigen Stichwörter geben die Erläuterungen in der interpretierenden Sprache genügend Auskunft über die Wortart des Stichworts.

C. Die dreisprachigen Erläuterungen (ungarisch, rumänisch und deutsch) geben alle in Frage kommenden Bedeutungen bzw. Bedeutungsnuancen des Wortmaterials etwas differenzierter als

das TESz., dagegen etwas knapper, wohl weniger kompliziert als das ÉrtSz. an. Wegen der Verschwommenheit der Grenzen zwischen Bedeutung und Bedeutungsnuancen wurde weder zwischen diesen noch zwischen der Haupt- und Nebenbedeutung unterschieden, sondern jede Bedeutung wurde mit arabischen, die Wortarten wurden mit römischen Ziffern bezeichnet. Ist die Bedeutung nur annähernd zutreffend angegeben, so steht davor das Zeichen *kb* (etwa), in Zweifelsfällen das *?kb*-Zeichen. Wird eine Angabe nur einmal belegt oder ist die Bedeutung des Stichwortes unbestimmbar, so wird es unter einer gesonderten arabischen Ziffer ohne Erklärung, manchmal mit *?*-Zeichen mit der Überlegung angeführt, daß die auch dem Verfasser unklare Bedeutung des mitgeteilten Textteils im Laufe der späteren Forschung aufgeklärt werden könnte.

In der ungarischen Interpretation der Bedeutungen stehen an Stelle kurzer, aus ein oder zwei Wörtern bestehender Erklärungen längere Erläuterungen, wenn das Wort oder mindestens eine seiner Bedeutungen veraltet ist und dem Leser nur mit Umschreibungen erläutert werden kann. Auf Grund lexikalischer Unterschiede wurde dieses Umschreibungsverfahren in den ungarischen Erläuterungen viel weniger als in den rumänischen und deutschen angewandt.

Hauptsächlich wegen der notwendigen Verringerung des Umfangs sind im Thesaurus für die Wortfügungen (**Szk**) und Redewendungen (**Sz**) keine rumänischen und deutschen Erläuterungen enthalten, und auch die ungarischen nur dann, wenn die Wortfügung oder Redewendung aus dem Gesichtspunkt eines Kenners der heutigen Literatur- bzw. Umgangssprache einer Erklärung bedarf.

D) Nach den Erläuterungen der Wortbedeutungen folgen die nach den Bedeutungen aufgeteilten, in zeitlicher Reihenfolge angeführten *Quellenangaben*.

Jede Angabe wird mit genauer Jahres- oder annähernder Zeitangabe eingeleitet. Der darauffolgende Text wird buchstabengetreu wiedergegeben (vgl. Punkt 6). Die in den angeführten Stellen in () gesetzten Teile sind die Ergänzungen des Verfassers; die mit (:) versehenen Teile kommen dagegen auch im Original in Klammern vor. Der den Belegsatz schließende, in [] gesetzte Teil enthält in den meisten Fällen zuerst die geographische Bezeichnung (Ortschaft und in verkürzter Form die ehemalige Komitats- bzw. Stuhlbezeichnung oder nur eine der beiden letzteren). Die ohne Ortsangabe angeführten Belege wurden aus mangelhaft ausgefüllten Zetteln übernommen, doch stammen auch diese alle aus der alten siebenbürgisch-ungarischen Sprache.

Nach den Quellenangaben werden nicht selten in irgendeiner Form die Namen der Verfasser der Angaben, im Falle der Missilia die der Briefschreiber und die der Empfänger, oder im Falle der Geständnisbelege der Name des Geständnistäters, sein Alter und seine gesellschaftliche Stellung, eventuell auch seine Beschäftigung angegeben. Bedarf der zitierte Text oder ein Teil davon irgendeiner Erklärung oder Erläuterung, dann gibt der Verfasser diese mit Buchstabenindexzeichen versehen, in [] gesetzten Anmerkungen ganz am Ende des Artikels an. Dem letzten Zitat des Artikels folgt manchmal ein Hinweis, der auf einen anderen Teil des Artikels oder ein anderes Stichwort hinweist. Wenn diese das Stichwort, Zweifel an der richtigen Lesart bzw. die Schwierigkeiten der Erläuterung betreffenden Anmerkungen umfangreicher sind, werden sie mit Minuskeldruck dem Artikel in einem gesonderten Absatz angeschlossen.

Der Verfasser des Thesaurus ist der Meinung, daß die oben angeführten Hinweise den Benützer des ersten und der folgenden Bände ausreichend über die grundsätzlichen und praktischen Fragen des Redigierens orientieren können. Die folgerichtige Anwendung dieser Grundsätze im einzelnen wird hoffentlich in den zukünftigen Bänden die Orientierung erleichtern.

Bezüglich der in dieser Orientierung angeführten Fragen geben die folgenden Mitteilungen des Verfassers ausführliche Auskunft: *Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhely-kérdései*: Pais-Eml. 69–77. — *Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztésének műhely-kérdései*: STUBB Phil. 2/1968.43–9; mit unwesentlichen Änderungen: NYM 396–402. — *Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben*: MNY I.XV. 403–17; mit unverständlicher Weglassung des letzten Satzes erschienen in Igaz Szó 2/XVIII. 36–53. Mit kleineren, aber keinen wesentlichen Änderungen erschienen: *Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben*: SzE, 520–43. — *Mutatvány az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkeiből*: NyIRK, XVI, 121–30, 307–15. *Mutatvány egy erdélyi szótörténeti tár szócikkeiből*: MNY I.XVIII, 1–23.

RÖVIDÍTÉSEK AZ EGYKORÚ SZÖVEGEKBEN

Ideiglenes jegyzék

A = Actor (felperes/vádló)
afia = atyánkfia
aest. = aestimáltatott
ass. = assessor
Ax = Actrix
B. = bíró; becsületes
B:Em = boldog emlékezetű
Blts, Bts = becsületes
B.V., B.W. = Bíró uram
B.V.H. = Bíró uram (meg)hagyásából
cir. = circiter
cit. = citatus
com. = comitatus
Connum. = connumeratio
cons. = consors
cub. = cubulus
Cub. S(ax) = cubulus saxonicalis
D., d., Dnr, dnr, Dr, dr. = denarius, dénár
dis. = disunitus (görögkeleti)
Dto = detto
Eccla = Ecclesia
eo Exa l. Exa
eo K = őkegyelme; ritkábban: őkegyelmek
eo N, eo Nsga = őnagysága
Est., est., = estimáltatott
Exa = Excellentiaja
fisc. dir. = fiscalis director
Fl. hung., Fl. h. = florenus hungaricalis
Fl. Rh = florenus Rhenensis
Fr. = Franciscus
g., gel. = gelina
Gr. = Gregorius
Gralis perc. = generalis perceptor (perceptio)
gv. cat = greco-catholicus
I, J = Inctus, Incta (alperes/vádlott)
i.e. = idem est
insp. = inspector
insp. bon. = inspector bonorum
isp. = ispán
jur. = juratus
jur. ass. = juratus assessor

jur. not. = juratus notarius
K. = Kegyelmed; Királyi
kgls = kegyelmes
kglsen = kegyelmesen
kh = kegyelmednek
kr. = krajcár
lb = libra
lib. = libertinus
m., Ma., metr., mr., mvr. = metreta
mp = manu propria
N., n. = Nagyságod
N., Nms, Ns = Nemes
Nzs, Nztes = Nemzetes
O. Mester = oskolamester
orth. = orthodoxus (református)
őkgme = őkegyelme
p. = pondus
pred. = predicator
proc. = processualis
prov. = név előtt: providus; foglalkozás-jelzésben: provisor
rel. vidua = relicta vidua
Rlta = relicta
S. = Sanctus, Szent
supl. = supplementum; suplicatio
s.v. = sit venia
Sz. = Székely; Szent
T., Tit. = (illően) titulált
tt = árjelzés előtt: teszen
Tndő = Tisztelendő
U. = Uram
ul. = ulna
ur. = urna
V, W = uram
V. eo Nsga = Urunk őnagysága (a fejedelem)
vf – vonásforint
Uln. Reg. = ulna regalis
W = uram
xr = krajcár
Z, z = szent; Szilágy

SZERKESZTÉSBELI RÖVIDÍTÉSEK

Ideiglenes jegyzék, a szokványos rövidítések elhagyásával

Ān = állatnévi előfordulás. — *Ha* = szövegösszefüggés nélkül hangalaki v. alaktani érdekessége miatt besorolt adalék. — *Hn* = helynévi (földrajzi névi) előfordulás. — *Sz* = szó. — *Szk* = szókapcsolat(ok). *Szn* = személynévi előfordulás.

A. = Alsó- (tn-ben)
AF = Alsó-Fehér m.
al. = alatt
alk = (valószínűleg) alkalmi használat
ass. = assessor
Asz = Aranyosszék
B = Bihar m.

Beszt. = Beszterce
Bh = Bánffyhunrad
birt. szr = birtokos személyrag
biz. lev. = bizonyáglevél
BN = Beszterce-Naszód m.
Br = Brassó m.
BSz = Belső-Szolnok m.

- col.* = colonus (jb, zs)
Conscr. conscr. = conscriptio (birtok-összeírás)
Cs = Csík m.
cs = család; levéltári jelzetben: csomó
Cssz = Csíkszék
Dob. = Doboka m.
e. = évszámot követően: előtt
e.f. = (a jelzett század) első fele
egyh. = egyház(i)
ek = az egykorú használatban
esp. = esperes
évr. = évréndben rendezett levéltári részleg
F = Fogaras m.; tn-ben: Felső.
fam. = familia
fej. = fejedelem; fejedelmi aláírással ellátott irat
felj. = feljegyzés(e)
fiz. jegyz. = fizetési jegyzék(e)
Fog. = Fogaras város
fog. = fogalmazvány(a)
foly. = folyamodvány(a)
Fr. = Franciscus
-fua -falva (csak tn-i összetétel utótagjában)
gk. = görögkeleti
gkat. = görögkatolikus
gondv. = gondviselő
Gr. = Gregorius
gub. = gubernium(i)
Gyf. = Gyulafehérvár
Gysz. = Gyergyószék
Gyszm = Gyergyószentmiklós
gyü = gyümölcsös
H = Hunyad m.
hagy. lelt. = hagyatéki leltár(a)
hat. = határozat
hit. ass. = hites assessor
hiv. = hivatalos (irat); hivatali nyelv
Hj, hj = harmincadjegyzék, vámjegyzék
hn = helynév
hr = határozórag
hsz = határozószó
Hsz = Háromszék
haszn-ban = használatban
i.h. = idézett hely (forrásjelzetekben)
Instr., instr. = instructio
Inv. inv. = inventarium
irt. = irtvány
isk. m. = iskolamester, tanító
isp. m. = ispotálymester
jb = jobbágy
jegyaj. = jegyajándék
jegyz. = jegyzék(e)
jel. = jelentés
jell-ű = jellegű
jog = jogéletbeli használat
K = Kolozs m.
k = kaszáló; évszám után: körül
ke = kenderföld
kel. = kelengyéje
kérv. = kérvény(e)
kiv. = kivonat(a)
KK = Kis-Küküllő m.
kk = s következő (lap)
kn = keresztnév
konv. = konvent
kör. = környéke
köv. = következő
köv. a fels. = következik a felsorolás
köz. = (a jelzett század) közepe
Kr = Kraszna m.
Ksz = Kászonszék
Kszeg = Kalotaszeg
KSz = Közép-Szolnok m.
Kt, kt = könyvtár; kéziratár
Kük. = Küküllő m.
Kv = Kolozsvár
Kvh = Kézdivásárhely
kv-i = kolozsvári
lak. = lakatosság
lb. = libertinus
lelt. = leltár(a)
luth. = lutheránus
m. = megye; mondat
M. = Magyar (tn-ben)
más. = másolat(a)
mb = malombíró
mell. = melléklet(e)
m.f. = (a jelzett század) második fele
mgh = magánhangzó
Mm = Máramaros m.
mozz. = mozzanatos ige
msh = mássalhangzó
msz = mutatószó
MT = Maros-Torda m.
Mv = Marosvásárhely
mv-i = marosvásárhelyi
nb = nobilis
Ne = Nagyenyed
név. = névmás
nu = névutó
NK = Nagy-Küküllő m.
Nsz = Nagyszeben
nyil. = nyilatkozat(a)
O. = Oláh- (tn-ben)
ogy-i = országgyűlési
orsz. = országos
Osz = Orbaiszék
Oszl., oszt. = osztózás, osztály
oszt. lev. = osztálylevél
Perc. = perceptio
pműv. = puszkaművészeti előfordulás
pp = primipilus
ppix = pedes pixidarius (lándzsás)
préd. = predium (puszta település)
pref. = prefectus (jóságigazgató/kormányzó)
prof. = professzor
r = rét
ref. = református
reg. = regestrum
rect.-prof. = rektorprofesszor
rend. = rendelet(e)
rends. = rendszerint
rtlen = rendezetlen lt-i anyag
Ssz = Sepsiszek
Szgy = Sepsiszentgyörgy
Sv = Segesvár
Sz = Szilágym.

sz = szántóföld
 sz. = század
 számn = számnév
 szárm = származék(a)
 Szb = Szeben m.
 szb = szolgabíró
 SzD = Szolnok-Doboka m.
 szerk = szerkeszt
 szgy = sziggyártó
 Szkr = Székelykeresztúr
 sző = szőlő
 szt = szent (tn középső tagjában) ²
 szlan = számozatlan, jelzett nélküli lt-i darab
 Szu = Székelyudvarhely
 szu-i = székelyudvarhelyi
 Szúv = Szamosújvár
 szúv-i = szamosújvári
 szűcsm = szűcsmesterség
 T = Torda m.
 TA = Torda-Aranyos m.
 táj = tájnyelvi
 ter. = tervezet(e)
 tn = településnév
 tör. = töredék

törv. = törvény(e)
 ts = tárgyas ige
 Transm. = Transmissio
 Transs. = Transsumptum (átírt irat)
 tt = tiszttartó
 U = Udvarhely m.
 u. = évszámot követően: után
 ua. = ugyanaz, különösképpen ugyanaz a meg-
 jegyzés, mint a megelőző []-es rész megfelelő
 helyén
 ub = udvarbíró
 un. = unitárius
 • Urb., urb., = urbarium(a)
 Usz = Udvarhelyszék
 ut. = utasítás(a)
 végr. = végrendelet(e)
 Vh = Vajdahunyad
 vh = visszaható ige, ilyen jelű használat
 vm l. m.
 vn = vezetéknév
 visp. = viceispán, alispán
 vszb = viceszolgabíró, alszolgabíró
 zf = zabföld
 zs = zsellér

FORRÁSJELZET-RÖVIDÍTÉSEK

Idelglenes jegyzék

AbN = az Abrudbányai Nagy család lev.
 ACC = Approbatæ et Compilatæ Constitutiones²
 (1677).
 AE = Szabó T. Attila, Anyanyelvünk életé-
 ből
 Aggm. = A kv-i Aggmenház (Szent Erzsébet-
 ispotály) lt.
 AhLt = a RSzK Akadémiája kv-i lt.
 ALt = a kv-i Állami Lt
 ALt Urb. = Uo. Vajdahunyadi urbárium.
 AMN, IIMN = I. és II. Apafi Mihály naplója
 (EM XVII).
 Ap. = Apor lt.
 Apor, MeiTr = Apor Péter Metamorphosis Tran-
 sylvaniæ (Moni XI).
 AsztCjh = a kv-i asztalos céh jegyzőkönyve
 AsztCLev. = a kv-i asztalos céh lev.
 AsztCSzm. = a kv-i asztalos céh számadás-
 könyve
 AUt = Szádeczky Béla, I. Apafi Mihály fejedelem
 udvartartása
 Bál. = a br. Bálint lt.
 Barabás, SzO = Barabás Samu, Székely Ok-
 levéltár
 Báthory, ErdLev. = Veres Endre, Báthory István
 király levélváltása az erdélyi kormánnyal
 (1581–1585)
 BBLev. = Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szék-
 fű Gyula, A budai basák magyar nyelvű leve-
 lezése (1553–1589)
 BCs = Bornemisza – Csutak lev.
 Becski = a Becski család lt

Ben. = a Benedek család lev.
 Berz. = a Berzeviczy család lt
 BesztLt = Beszterce város lt (ÁLt)
 BethKt, BethlenKt = a nagyenyedi Bethlen koll.
 könyvtárának lt-i anyaga
 • BfN = a gr. Bánffy család nemzeti lt
 • BfR = a gr. Bánffy család lt. Rokonságok
 BHn = Gergely Béla – Szabó T. Attila, A Ko-
 lozsmegyei Borsavölgy helynevei
 BK = a gr. Bethlen család keresdi lt
 BKGazd. = ua. lt gazdasági iratai
 • BMúz. = a gr. Bethlen család lt a MNMúz-ban
 BNB = a Borsai Nagy és Borsai Bora család
 lev.
 Bogás = Bogás Dénes, A -ni, -nit, -nul, -nül
 rag a háromszéki régiségben
 Borb. = Borbély Sámuel gyűjteménye I–II.
 • Born. = a br. Bornemisza család lt
 BSKr = Borsos Sebestyén krónikája (ETA I)
 BTN = Borsos Tamás naplója (Kocziány László
 gondozásában)
 • CarTr = Kemény József gr., Cartophylacea
 Transylvaniæ
 Céhir = Céhiratok
 CU = Conscriptioes et Urbaria gyűjt.
 CsákyO = Oklevéltár a Csáky család törté-
 netéhez I–II.
 Cserei, Hist. = Nagyajtai Cserei Mihály históriája
 (Újabb Nemz. Kt)
 CsS = Csíkstmihályi Sándor család lt
 CzZ = Cseh Zoltán családi lev.
 D., DLev. = a Makfalvi Dósa család lev.

- DanielO* = Kelemen Lajos, Újabb adattár a Var-
gyasi Daniel család történetéhez.
- * *DE* = Makfalvi Dósa Elek lev.
- * *DFaz.* = Szabó T. Attila, A dési fazekas céh
iratai
- DHn* = Szabó T. Attila — Gergely Béla, A Do-
bokai völgy helynevei
- Dic.* = Dica-jegyzék (adójegyzék)
- * *DiósyInd.* = Diósy Gergely indexe Kv város régi
okleveleiről (Ált)
- DLt* = Dész város lt (Ált)
- DM* = Makfalvi Dósa Mihály lev.
- Dósa, EHjt* = Dósa Elek, Erdélyhoni jogtudo-
mány I–III.
- EFhLt* = az Erdélyi Ref. Főkonsistorium lt
(EREKlt)
- EHA* = Erdélyi Helynévtörténeti Adatok (a
szerk. gyűjt.)
- EM* = Erdélyi Múzeum (folyóirat)
- EME* = Erdélyi Múzeum-Egyesület
- EMEEml.* = Az EME vándorgyűlési emlékköny-
vei
- EMKt* = az ENM kéziratára
- * *EMLt* = az ENM lt
- ENM* = Erdélyi Nemzeti Múzeum
- EvdO* = Tagányi Károly, Erdészeti Oklevéltár
I–III.
- Esz.* = a gr. Eszterházi lt.
- Esz-Mh* = Eszterházy — Mikó lt.
- ETA* = Erdélyi Történelmi Adatok I–IV.
- ETF* = Erdélyi Tudományos Füzetek
- FésüsCjh* = A kv-i fésüs céh jegyzőkönyve
- FésüsClev.* = ua-nak levelei
- Főkonz.* l. *EFkLt*
- GazdIr.* = Gazdasági iratok
- Gen. Vis.* = Generalis Visitatiós jegyzőkönyv
- GörgJh* = A görgényi ref. egyházmegye valóperes
jegyzőkönyve
- GramTr* = Kemény Sámuel, Grammatophylaceae
Transylvaniae
- GyHn* = Szabó T. Attila, Gyergyói helynevek a
XVII–XIX. századból
- * *GyK* = a gr. Gyulai és gr. Kuun lt
- GyL* = a Gyalakúti Lázár lt
- GyU* = Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány
urbáriumai
- HalmágyiNlr.* = Halmágyi István naplói és ira-
tai (Szádeczky Lajos gondozásában)
- HeltaiKr* = Heltai Gáspár, Magyar krónika (Ú-
jabb Nemz. Kt)
- Herepei, Adattár* = Herepei János, Adattár XVII.
századi szellemi mozgalmaink történetéhez I–
III.
- Herman, MPaszt.* l. *MPaszt.*
- Hermányi, EDem.* = Hermányi Dienes József,
Nagyenyedi Demokritus (Kézirat a KvEKt-
ban).
- HEvk* = A Hunyad megyei Történelmi és Régé-
szeti Társulat Évkönyvei
- HG* = a Hilibi Gál-gyűjtemény
- HGBeth.* = ua. gyűjt. gr. Bethlen lev.
- Hodor, Doboka* = Hodor Károly, Doboka megye
... esmeretése
- * *Hr* = a br. Henter lt
- HSzj* = Cs. Bogáts Dénes, Háromszéki Oklevél-
szójegyzék: ETF 163
- HSzjP* = Uő., a HszSzj kéziratok pótléka (a
szerk. tulajdonában)
- Huszár* = Huszár Lajos, Bethlen Gábor pénzei
- IB* = az Iktári gr. Bethlen család lt
- Incz.* = a br. Inczédi lt
- INyR* = Írott és Nyomatott Rendeletek gyűjt.
- * *JHb* = a br. Jósika család hitbizományi lt
- JHbB* = ua-nak Bethlen-oszt.
- JHbCs* = ua. gr. Csáky Katalin lev.
- * *JHbK* = ua-nak Kamuthi-oszt.
- JHbT* = ua-nak Teleki lev.
- * *Jh* = Jegyzőkönyv (Jelzetkapcsolatokban; Dész
és Torda lt-a esetében önállóan is)
- KaLt* = gr. Korda lt
- KA* = br. Kemény Albert lt
- Kádár, SzDMon.* = Kádár József, Szolnok-Doboka
vármegye monographiája. I–VII.
- Kam. lt* = Kamarai lt (OL)
- * *Kath.* = a Kathonay család lev.
- * *KCjh* = a kv-i kádár céh jegyzőkönyve
- KCLev.* = ua-nak levelei
- KCs* = a br. Kemény család csombordi lt
- * *KCSl* = a br. Kemény család csekelaki lt
- KelM* = Kelemen Mihály lev.
- KemLev.* = Br. Kemény lt (Ált)
- KeményÖnél.* = Kemény János önéletrása (Sza-
lay László gondozásában)
- Kf* = a gr. Kendeffy lt.
- KGy* = br. Kemény György lt
- KHn* = Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei
- KJ* = gr. Kemény József lt
- KJMiss.* = ua-nak missilis-részlege
- * *KLev.* = Kolozs megyei kiselejtezett anyag (Előbb
az EMLt-ban, utóbb áttéve az Ált-ba)
- * *KmULev.* = a kolozsmonostori uradalom lev.
- KovClev.* = a kv-i kovács céh lev.
- KómcArt.* = a kv-i kőműves céh artikulusai
- Kp* = a Kispál család lt
- KP* = br. Kemény Pál lt
- KS* = gr. Kemény Sámuel lt
- Ks* = a gr. Kornis család lt
- KszRLt* = a kalotaszegi ref. egyházmegye lt
- KTsz* = Gálffy Mózes — Márton Gyula, Táj-
szók Kalotaszegről és környékéről
- KvAKt* = a kv-i akadémiai könyvtár kézirat-
tára
- KvEKt* = a kv-i egyetemi könyvtár kéziratára
- * *KvLt* = Kv város lt (Ált)
- * *KvRLt* = a kv-i ref. egyházközség lt
- KvSzLt* = a kv-i magyar színház lt
- KvTel.* = Szabó T. Attila, Kolozsvár települése a
XIX. század végéig
- KW* = a Kövendi Weress család lt
- * *Lészai lev.* = a Lészai család lev. (Mt-ban meg-
semmisült)
- * *lev.* = levele(i)
- LevT* = Magyar Leveles Tár I–II.
- * *LLt* = a Szárhegyi gr. Lázár lt
- * *Lok.* = Lokodi lev.
- Lt, lt* = levéltár(a)

- MbK* = a Mezőbándi Kovács család lt
MészCLev. = a kv-i mészáros céh lev.
MGSz = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (folyóirat)
Mikes, TörL = Mikes Kelemen Törökországi levelei (Hopp Lajos gondozásában)
Miss. = a jelzett lt. missilis részlege
Mk = a gr. Mikó és gr. Rhédey család lt
MkG = ua-nak gazdasági iratai
MLev. = Mohai lev.
MNr = A magyarság néprajza¹
MNy = Magyar Nyelv (folyóirat)
MNyj = Magyar Nyelvjárások (ua.)
MonI = Monumenta Hungariae Historica. Scriptores — Írók
MPaszt. = Herman Ottó, A magyar pásztorok nyelvkincse
Mt = Magántulajdonban
MTsz = Magyar Tájszótár
MúzBeth. = a gr. Bethlen család lt (MNMúz. OL)
MúzBf = a gr. Bánffy család lt (uo.)
MuLev. = a mv-i városi lt kiselejtezt anyaga (AkLt)
MuLt = Mv városi lt (MvÁLt)
MuVRK = a mv-i ref. kollégium lev. (AkLt)
NádtLev. = Károlyi Árpád — Szalay József, Nádasdy Tamás nádor családi levelezése
NkF = a Nagykeleti Fekete család lev.
NyIrK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (folyóirat)
NyM = Szabó T. Attila, Nyelv és múlt
Nyv = Magyar Nyelvőr (folyóirat)
NySz = Magyar Nyelvtörténeti Szótár
OfLev. = Oláhfalusi levelek
OkI. = Oklevelek
OkISz = Magyar Oklevél-szótár
OL = Országos Levéltár
Orb. = a br. Orbán család lev.
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
ÖCLev. = a kv-i ötvöscéh levelei
ÖJK = ua-nak jegyzőkönyve
ÖrmMúz. = a szamosújvári Örmény Múzeum lt-i gyűjteménye (ÁLt)
PálffyEmI. = Pálffy János, Magyarországi és erdélyi urak I–II. (A szerk. gondozásában)
Erdélyi Szépművés Céh kiad.
Palotay = Palotay Gertrud, Tót csipke, tót himnusz a XVIII. századi Erdélyben
Pápai, TörN = Pápai János törökországi naplói (Benda Kálmán gondozásában)
Pesty, MgHn = Pesty Frigyes, Magyarország Helynévtára (Kézírtas gyűjtemény az OSzK kéziratárában)
Petri, SzMon. = Petri Mór, Szilágy vármegye monographiája I–V.
Pf = a Tarcsafalvi Pálffy család lt
PfM = Tarcsafalvi Pálffy Mihály lev.
Pk = a Pákei család lev.
PLPr = Paria Literarum Praeceptorum (KvLt)
PosztCArt. = a kv-i posztócsináló céh artikulusai
PosztCLev. = ua-nak levelei
Prot. oec.-pol. = Protocolum oeconomico-politicum (KvLt)
Puscariu, Fragm. = Puscariu Ioan, Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului
RAK = Református anyakönyv (régábban az egyes egyházközségek birtokában, ma az ÁLt-ban)
RákDiplÖ = Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez: MonO XXIII (Szilágyi Sándor gondozásában).
RDL = Régi divizionális levelek (KvLt)
RákGlr. = Makkai László, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)
REAk = Református esketési anyakönyv (L. RAK)
REhLt = az erdélyi ref. egyházkerületi lt.
RHAk = Református halotti anyakönyv (L. RAK)
RGyCsLev. = II. Rákóczi György családi levelezése
RKA = Régi Kincstári anyag (EMLt)
RKAk = Római katolikus anyakönyv (régábban az egyes plébániák birtokában, ma az ÁLt-ban)
RkEAk = Római katolikus esketési anyakönyv (ua.)
RkHAk = Római katolikus halotti anyakönyv (ua.)
RkSzAk = Római katolikus születési anyakönyv (ua.)
RLt = a Rettegi család lt
RMFegy. = Kalmár János dr., Régi magyar fegyverek
Sándor conscr. = a Cskszentmihályi Sándor család conscriptioja (Mt; ma ismeretlen helyen)
SándorO = Sándor Imre, A Cskszentmihályi Sándor család levéltára I. 1539–1757.
Sár. = a Pókafalvi Sárosi család lt
Sennyei = a Sennyei család lt
Sf = Siménfalvi levelek (Mt)
SL = Sombory László gyűjt. (Mt; ma ismeretlen helyen)
SLev. = a Somlyai család lt.
SLt = a Suky család lt.
Somb. = a Sombory család lev.
StUBB = Studia Universitatis Babeş-Bolyai (folyóirat)
SVJk = a sepsi ref. egyházmegye vizitációs (egyházlátogatási) jegyzőkönyve
Szd. = Szádeczky Lajos gyűjt.
Szalárdi, Sir. = Szalárdi János siralmas krónikája
Szám. = Számadáskönyv
SzCJk = a kv-i szabó céh jegyzőkönyve
SzCLev. = ua-nak levelei
SzConscr. = A széki ref. egyházmegye conscriptioja
SzE = Szabó T. Attila, A szó és az ember
SzéKF = Imre István, Székely falutörvények
Szentk. = a br. Szentkereszthy család lt
SzentkGy = br. Szentkereszthy György lt
SzentkZs = br. Szentkereszthy Zsigmond lt
Szer. = a Szeredai család lt
SzJk = A széki ref. egyházmegye válóperes jegyzőkönyve
SzNM = Székely Nemzeti Múzeum
SzO = Székely Oklevéltár I–VII.

- SzVjk* = A szilágysági ref. egyházmegye vizitációs (egyházlátogatási) jegyzőkönyve
TanJk = Kv város tanácsi jegyzőkönyve
TelO = Barabás Samu, A széki római szent birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára I–II.
TGsz = A gr. Teleki család gergyességi lt.
THn = Gergely Béla — Szabó T. Attila, A szolnok-dobokai Tőki völgy helynevei: ETF 143
Thor. = a Torockószentgyörgyi Thoroczky család lt
Tjk = Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve
TKhf = a gr. Teleki család kővárhosszúfalusi lt
TKl = ua. család kendilőnai lt
TL = gr. Teleki László lt
TLt = Torda megye lt
TMAO = Török–magyar kori Állam-okmánytár I–VI
TML = Teleki Mihály levelezése
Told. = a gr. Toldalagi család lt
ToldNy = ua. család nyárádszentbenedeki lt.
Torma = a Torma család lt
TSb = a gr. Teleki család sáromberki lt
Törzs = Törzsgyűjtemény
TVLt = Torda város lt (ÁLt)
UC = Urbaria et Conscriptiones gyűjtemény (OL)
Újf. = a Mezőkövesdi Újfalvy család lt
Ujfe = Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai (Gyalui Farkas gondozásában)
UnEkLt = az erdélyi unitárius egyházközönség lt
UnVjk = az erdélyi unitárius egyházközönség vizitációs (egyházlátogatási) jegyzőkönyvei
UrbF = Prodan David — Liviu Ursuțiu și Maria. Ursuțiu, Urbariile Țării Făgărașului I.
UssLt = Udvarhelyszék lt (ÁLt)
UssT = Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyvei (ÁLt)
Utl = Udvartartási iratok
VassGy = Vass György és Vass László naplói (Nagy Gyula gondozásában)
Vect. = Vectigal (Hj)
VectTr = Vectigal Transylvaniae (Hj)
Vegyes ir. = Vegyes iratok (részleg-jelzet a Ks-ban) ~
VGy = a Váradi Gyulai család lt
VH = a Vajai Harkó család lt
VHirt = Viehzucht und Hirtenleben in Ost-mittleuropa (Földes László gondozásában)
Vizjk = Vizitációs (egyházlátogatási) jegyzőkönyv
VK = a Vadadi Kövendi család lt
VLt = a Vécsey család lt
Wass = a Cegei gr. Wass család lt
WassN = Wass Pál, Fegyver alatt (Csetri Elek gondozásában)
WH = a br. Wesselény család hadadi lt
Wlt = ua-nak a családnak zsidói lt